

מבוא

ספר זה הוא קיצורו של ספר בן חמישה כרכים של המחבר, "חמדת התעודה לבית ישראל ויהודה", שעדיין לא נתגלה. אף בקיצורו, הוא חיבור מקיף בן 230 דפים ובהם אוצר גדול של מדרשים ופירושים ידועים ובלתי ידועים, המעיד על היקף הספרות התורנית שהילכה בקרב חכמי ארס-צובא במאה השלוש-עשרה, ויש בו ללמד על לימוד התורה, על פרשני התורה ועל דרשניה שחיברו יצירות בעברית הקשורות בתורה, סוג ספרותי שהצטיינו בו חכמי חלב גם בתקופה יותר מאוחרת.³

סוג ספרותי אחר שהצטיינו בו יהודי חלב, שלא נודע עד עתה בקרב החוקרים, ועל אחת כמה וכמה ברבים, הוא הפיוט העברי והשירה הערבית שהילכו צמודים יחד וקשורים זה בזה בביצועם. מהפיוטים של יהודי חלב, נדפסו אך מעטים בהשוואה לכמות האדירה של יצירה זו הנמצאת בכתבי יד רבים שיש בהם מאות ואף אלפי פיוטים עבריים, ורק מעט מהם נדפסו. בכתבי יד המכילים פיוטים עבריים ובכתבי יד מיוחדים, נמצאים שירים בערבית היהודית, וברובם הגדול, אם לא כולם, הושרו יחד עם הפיוטים העבריים באותם המקומות עצמם. גם כאן מדובר ביצירה ענפה שגילית לאחורונה בכתבי יד אחדים, ומספר שירה מגיע למאות רבות. לא מצאתי עושר כזה ביצירה ענפה זאת של שירה עברית וערבית בקרב קהילות ישראל, וראויה היא לכינוס, לפרסום ולמחקר.

כנגד זאת, יש לציין שהספרות הרבנית – הכוללת ספרי הלכה, ספרי שאלות ותשובות וספרי פירושים ומדרשים למקרא מן התקופה המאוחרת – נדפסה ברובה, ואף נכתבו ספרי עזר ביבליוגרפיים עליה וביוגרפיות של מחבריה, ואלה מסייעים רבות למחקרה.⁴

במסגרת ספר זה, נתרכז בספרות הערבית היהודית בכלל ובתרגומי המקרא בפרט.

2. היצירה הספרותית בערבית היהודית

כאמור לעיל, היצירה הספרותית בערבית היהודית שיצרו יהודי סוריה, כולל חלב, עדיין לא זכתה לאיסוף ולמחקר. היא אף אינה נזכרת במחקרים שנכתבו על יהודי סוריה וספרותה, והדבר מפתיע ביותר, מכיוון שספרות זו בעלת היקף גדול, ואיזהזכרתה יש בה העלמת פן אחד משתי פניה של כלל היצירה שנכתבה בעברית ובערבית היהודית. בנושא זה מתבקשת השוואה עם שתי הקהילות הגדולות שקהילת

1. היצירה הספרותית של יהודי חלב

הקהילה היהודית בחלב היא אחת הקהילות היהודיות העתיקות, אולם ידיעות היסטוריות עליה ידועות לנו רק החל מן המאה העשירית ואילך. חלב, שישבה על צומת דרכים בין המרכזים של היהדות, בין המרכז הקדום בבבל שבמזרח ובין המרכזים החדשים שקמו במערב, בספרד ובמצרים, עברו בה חכמים ותלמידי חכמים, ורבים נתעכבו בה ואף התישבו בה. בחלב הוקמו ישיבות, והייתה בה הנהגה רוחנית בולטת שעמדה בקשרים הדוקים עם מרכזי היהדות במשך אלף השנים האחרונות. גדולי היהדות שעברו בה או שפנו אליה ממזרח ומערב היללו את הקהילה ושיבחו את ראשיה כקהילה יהודית שורשית התומכת בלימוד תורת ישראל והשרשתה בכל תפוצות ישראל.¹

תרומתה של יהדות חלב ליהדות בתחום היצירה התורנית והספרותית באה לידי ביטוי מצד אחד בלימוד ספרותם של גדולי ישראל, של גאוני בבל, חכמי ספרד וחכמי מצרים, ובראשם ר' סעדיה גאון ור' משה בן מימון,² ושימורם בהעתקות רבות, ומצד אחר ביצירת ספרות מקורית ענפה שחלקה הקדום עדיין ספון בכתבי יד הנמצאים בספריות, במוזיאונים ובידיים פרטיות בעולם ובישראל. קהילת יהודי חלב יצרה ספרות תורנית בשתי השפות היהודיות במזרח, בעברית ובערבית היהודית. אך בעוד שספרותה העברית שנוצרה בתקופה מאוחרת נתפרסמה ברובה ונודעה בקרב חכמי היהדות, ספרותה שנכתבה בערבית היהודית לא זכתה לתשומת לב, ועדיין לא נחקרה כלל. הזיקה בין הספרות העברית ובין הערבית היהודית ביצירת יהודי חלב היא עמוקה, ומראה את שתי הפנים של יצירת הקהילה היהודית בחלב. נביא שתי דוגמאות להמחשת דברינו בנושא זה.

לצד ההעתקות של תרגום ר' סעדיה גאון לתורה במשך כחמש מאות שנה, מן המאה האחת-עשרה עד המאה השש-עשרה, ויצירת תרגומים חדשים לתורה בערבית היהודית החלבית במשך ארבע מאות השנים שאחרי כן, מן המאה השש-עשרה עד המאה התשע-עשרה, יצרו חכמי חלב ספרות ענפה הקשורה בתורה הן בעברית הן בערבית היהודית. יצירתם של חכמי חלב בעברית כוללת מדרשים ופירושים, ונציין את הפירושים הידועים מעט בקרב החוקרים, שלא נתפרסמו עד עתה, שנכתבו במאה השלוש-עשרה, בשנת 1285, הלוא הוא הספר "חמאת החמדה" לר' שת הרופא בן ר' יפת.

1. על יהודי סוריה ובכללם על יהודי חלב, ראה אשתור 1944, 1951, 1970; רוזאניס 1930; שמוש 1967; הראל 1992; זוהר 1990, 1993; פרנקל 1995; אילן 1996, עמ' 33-13; הראל 1997, עמ' טו-ל.

2. על ההעתקות ראה אשתור 1954, עמ' 425-426, 1970, עמ' 154 וראה להלן על העתקות כתבי יד של תרגום התורה לרס"ג.

3. על כתב יד זה ראה לעת עתה לוי 1923; הגיך אתרוג 1987; פלדשטרן 1992.

4. על ספרי חכמי ארס צובה שנדפסו ראה בפירוט אצל יערי 1937 עמ' 29-52; לנייאדו 1980; הראל 1997.

"השרח החלבי" לתורה

הסורית ונאמרו בתשעה באב, ועניינן חורבן בית המקדש;⁸ וכן "עשרת הדיברות" שיש הנוהגים לאמרם בשבת "מתן תורה" ואחרים בחג השבועות.

בכתבי יד מצאנו יצירות ספרותיות בערבית היהודית, אם כתרגום אם כמקור. תרגום של "ספר הישר" נשתמר בכתב יד מן המאה השמונה-עשרה, ובמיוחד נשתמרה שירה עממית חילונית הכוללת מאות שירי "מוושחאת" ועשרות שירים עממיים שנשתמרו בחמשה כתבי יד של פיוטים שמעורבים בהם פיוטים בעברית ושירה בערבית הכתובה באותיות עבריות. וכן יש כתבי יד שיש בהם רק יצירות שיריות עממיות.⁹ סיפורים אחדים בערבית היהודית החלבית הוקלטו במסגרת "המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל",¹⁰ על ידי ועל ידי משה נבו (קורפוס שעל פיו כתב את עבודת הדוקטור שלו על "הלהג הערבי של יהודי העיר חלב").¹¹

4. יצירות ספרותיות בערבית היהודית הקשורות בתנ"ך

כמו בכל קהילות יהודי המזרח, כן גם בקהילות יהודי סוריה, עמד התנ"ך במרכז הלימוד והחינוך. לפי היצירה הענפה שהייתה סביבו, הן בעברית הן בערבית היהודית, ניתן לומר שהתנ"ך היה אהוב ביותר על יהודי סוריה אף יותר מאשר בקהילות יהודיות אחרות, וריבוי הסוגים הספרותיים בערבית היהודית סביב המקרא יוכיח זאת. לצד התרגומים לספרי התנ"ך, יצרו יהודי סוריה גם סוגים ספרותיים נוספים הקשורים בו, ואלה הם:

- א. פרפרזה שירית לספרים מן התנ"ך
 - ב. רשימות תרגומים למילים קשות בספרי התנ"ך
 - ג. פרשנות לתנ"ך
 - ד. תרגומי תנ"ך
- להלן נדון בקצרה בשלושת הסוגים הראשונים ובהרחבה באחרון.

א. פרפרזה שירית לספרים מן התנ"ך
איתרתי כתב יד אחד שיש בו פרפרזה שירית לספר בראשית בהיקף רב. זמנו של כתב היד ככל הנראה ראשית המאה השמונה-עשרה, ויש בו סדרות של שירים מרובעים מחורזים לפי סדר אלפביתי פעמים הרבה. כתב היד נמצא בספרייה הלאומית בפריז. יהודי סוריה הדפיסו בנייריורק תרגום למגילת שיר השירים בצורה שירית מחורזת, אף הוא בצורת מרובעים.¹²

יהודי חלב נמצאת ביניהן מבחינה גאוגרפית ותרבותית, הלוא הן קהילות מצרים ועיראק. במסגרת המפעל הגדול של "משגב ירושלים" לכתוב את "תולדות היהודים בארצות המזרח" הייתה קהילת יהודי מצרים הראשונה שנכתב עליה ספר מדעי רב היקף בשם "תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (1517-1914)", שמחקריו נכתבו על ידי ארבעה-עשר חוקרים (670 עמודים).⁵ ההפתעה הגדולה ביותר למקרא ספר זה היא שלספרותם של יהודי מצרים, שנכתבה בערבית היהודית במשך ארבע מאות שנה, אין זכר בספר זה. ספרותם של יהודי מצרים בערבית היהודית המצרית כוללת עשרות כתבי יד וספרים ומשתרעת על תחומי יצירה רבים, וראוי היה שתכלול בספר זה.⁶ גם ספרות יהודי עיראק שנכתבה בערבית היהודית לא זכתה לפרסום ולמחקר, פרט לפרסומיו של כתב השורות בנושא זה שהעלו אותה למחקר ולפרסום בציבור.⁷

גם ספרות יהודי סוריה, כמו ספרות יהודי מצרים ויהודי עיראק, רבה היא ומצויה בדפוסים ישנים, בכתבי יד ובהקלטות. בספרות זו יש יצירות הקשורות בתנ"ך, כמו תרגומים, פירושים, פרפרזות ורשימות מילים; לצד ספרות שאינה קשורה ישירות בתנ"ך, הכוללת ספרות ליטורגית, ספרות מוסר וספרות עממית חילונית. תחילה נדון בקצרה בספרות בערבית היהודית שאינה קשורה בתנ"ך, ונתעכב בהרחבה בספרות בערבית היהודית הקשורה בתנ"ך.

3. יצירות ספרותיות בערבית היהודית שאינן קשורות בתנ"ך

יצירות ספרותיות בערבית היהודית של יהודי סוריה שאינן קשורות בתנ"ך נמצאות אף הן בדפוסים ישנים, בכתבי יד ובהקלטות.

בדפוסים של יהודי חלב וירושלים נתפרסמו בלשון הערבית היהודית של יהודי סוריה ספרות ליטורגית שהייתה בשימוש הקהילה היהודית שבסוריה, כגון: "הגדה של פסח", במקור ובתרגום ערבי-יהודי; "אגרת פתרון מי כמוך" – פיוט עברי המתורגם לערבית היהודית, שנקרא בבית הכנסת ב"שבת זכור" שלפני פורים; "אזהרות" של אבן גבירול ליום ראשון של שבועות וליום שני של שבועות, שתורגמו לערבית היהודית הסורית, ונאמרו בבית הכנסת בחג השבועות; "קצת חנה", "קצת ירמיה" ו"קצת זכריה", שנכתבו בערבית היהודית

5. ראה לנדאו 1988.

6. על תרגומי התנ"ך בערבית היהודית מצרית ראה הערות אבישור 1988, עמ' 39-54; אבישור 1994, עמ' 31-32. על קורפוס הערבית-היהודית החדשה במצרים ראה אבישור 1992, עמ' 12. על סיפורי עם ממצרים בערבית היהודית ראה אבישור 1992, עמ' 165-182; אבישור 1998, עמ' 53-85.

7. על הספרות העממית של יהודי בבל בערבית-היהודית, ראה אבישור 1979, עמ' 83-90. על השירה העממית ראה אבישור 1987; אבישור 1994. על הסיפור ראה אבישור 1992. על הפתגם ראה אבישור 1997. על תרגומי תנ"ך ראה אבישור 1991, עמ' 139-166. על התמורות שנתחוללו בספרות יהודי עיראק במאתיים השנים האחרונות, ראה אבישור 1996.

8. על ספרות זו ראה בספרי יערי והראל הנזכרים בהערה הקודמת.

9. באיתור כתבי היד שחברו יהודי סוריה בערבית יהודית אני עוסק זה למעלה מעשרים וחמש שנים ועתה יש בידי כשלושים כתבי יד, בעיקר מצילומים שהשגתי ממקומות רבים בעולם.

10. ראה פלמן 1978, עמ' 257.

11. נבו 1992.

12. עבוד 1916.

ב. רשימות תרגומים למילים קשות בספרי התנ"ך

רשימות מילים וצירופים עבריים מתורגמים לערבית היהודית נפוצו בתקופת הגאונים. רשימות כאלה היו לא רק לתנ"ך, אלא גם למשנה, לתלמוד ומאוחר יותר גם למשנה תורה של הרמב"ם. כידוע, מיוחסים שרידי רשימות אלפאט אלמשנה שנתגלו לרס"ג ושרידי אלפאט אלתלמוד ב"כתאב אלחאווי" לרב האי גאון.¹³ על סוג זה של רשימות מילים לתנ"ך בימי הביניים, כותב ש"ד גויטיין: "נוסף לתרגומים מלאים נשתמרו הרבה רשימות של מילים קשות סדורות לפי ספרי המקרא כגון אלה הכלולים בכ"י אוכספורד 31 (2821), f 56, 15-19 (2755) d 33 (על שלושה עשר ספרים שונים מספרי המקרא). רשימות כאלה מוכיחות שטקסט עברי רגיל היה מובן ללומדים ולא היו זקוקים אלא לביאורי ביטויים שאינם מצויים".¹⁴

סוג ספרותי זה של רשימות מילים קשות נפוץ גם בתקופה החדשה בקרב קהילות ישראל בצפון-אפריקה.¹⁵ רשימות מעין אלה מן המזרח איתרתי לעת עתה רק בקרב יהודי סוריה בשלושה כתבי יד מקיפים הנמצאים עתה בבית המדרש לרבנים בניוירוק, ואלה הם:

תרגום ערבי על מילים קשות בתורה וחמש מגילות, להוציא מגילת אסתר, הבאה בכתב יד זה בתרגום מלא; תרגום למילים קשות לתורה ולמגילות; תרגום למילים זרות לנביאים ראשונים. אנו השתמשנו בספר זה בכתב היד הראשון, שהוא הגדול והמקיף שבהם (שסימנו אותו תרגום ג). ראה עליו בפירוט להלן.

ג. פרשנות לתנ"ך

כתבי יד של פירושים למקרא בערבית היהודית מועטים הם, וברובם יש רק דפים אחדים המכילים פירושים קצרים לפרקים מן המקרא. רשימות "המילים הקשות" או "המילים החמורות" הופכות לעתים קרובות לפירושים, שכן המתרגם אינו מתרגם את המילה או את הצירוף, אלא מפרש אותם ומביא דעות שונות על פירוש המילה. כתב היד של "מילים קשות" שהשתמשנו בו בהערות לתרגומנו (תרגום ג) מביא עשרות פעמים פירושים מקיפים, כולל שמות המפרשים למילים ולצירופים. הגדיל לעשות מתרגם זה ב"שירת האזינו" (דברים לב), כשנתן פירוש מקיף בין עשרות עמודים לפרק זה.

ד. תרגומי תנ"ך

תרגומים לספרי המקרא בערבית היהודית הסורית נמצאים בדפוסים, בהקלטות ובכתבי יד ושזמנם מן המאה השש-עשרה ועד ימינו, בדומה למצוי בתרגומי תנ"ך בערבית היהודית העיראקית.¹⁶

13. ראה ורטהיימר 1908; אפשטיין 1984; טובי 1991, עמ' 203-222; טובי 1998, עמ' 74-53; פוליאק 1997, עמ' 31-34; אלדר 2001.

14. גויטיין 1962, עמ' נו.

15. ראה בראשר 1998, עמ' 57-107.

16. על תרגומי התנ"ך של יהודי עיראק ראה אבישור 1991, עמ' 139-165. על שתי הקהילות, הסורית והעיראקית השווה אבישור 1988, עמ' 39-54.

5. תרגומי תנ"ך בדפוס

תרגומים לספרים מהתנ"ך בערבית של יהודי סוריה בכלל ובערבית החלבית בפרט נדפסו בחלב ובירושלים בשלהי המאה התשע-עשרה והם מפעלו של איש אחד, הרב מאיר ששון. הספרים הופיעו כתרגומים שנעשו על ידו, אך לאמתו של דבר משוקע בהם התרגום המסורתי ברובו. הרב מאיר ששון תרגם ופרסם ספרים מספרי הכתובים, ואלה הם: ספרי אמ"ת – תהילים, איוב, משלי, ושתי מגילות – איכה וקהלת. לתרגומים אלה, יש להוסיף את תרגום ספר משלי לערבית היהודית בניקוד מלא, שנעשה בידי משה הכהן עמאש מקרב יוצאי דמשק בארגנטינה, ויצא לאור בשנת תרפ"ח בבואנוס-איירס.

א. שרח תהילים, ירושלים תרמ"ה¹⁷

בהקדמתו לספר, מונה הרב מאיר ששון את הקשיים בתרגום הספר, ובין היתר הוא כותב: "ובפרט בעניינים הכפולות במלות שונות שאין ביניהן כמלוא נימה כי אם שינוי התוארים לפאר הלשון וליפותו. ע"כ אמרתי אני אל לבי כי טוב בעיני אלהים ואדם לתרגמו בלשון ערבי מלה במלה ולהוסיף איזה מלות המבארים הענין וצחותו". הרב מאיר ששון, כענתבי בשעתו, בחר בפירושיהם של שני המפרשים המפורסמים, רש"י ורד"ק, והוסיף להם עוד שניים, את "התרגום", התרגום הארמי, "ומאשר העלה הרב המפרש במצודתו", היינו בעל "מצודת דוד". על שיטתו בבחירת התרגום והפירוש הוא כותב: "ולפעמים תרגמתי ב' פירושים למען יבחר הקורא כפי דעתו". על אופי לשון התרגום, הוא אומר: "והכל תרגמתי בערבי הרגילים בו באר"ץ וסביבותיה ולא זולתי". הספר נדפס עם המקור העברי, והוא מכיל 188 דפים.

ב. משלי שרח בלשון ערבי, ירושלים תרמ"ד¹⁸

בספרו זה של הרב מאיר ששון נמצא רק השרח הערבי בלי המקור העברי. בראש הספר באה הסכמת חכמי ארם-צובא ורבניה והודעה קצרה של המתרגם בעניין הכתיב הערבי של השרח. הספר מכיל 20 דפים.

ג. ספר איוב וקהלת שרח, ארם-צובא תרמ"ט¹⁹

המתרגם, הרב מאיר ששון, הדפיס את השרח הערבי לאיוב בלא המקור העברי, והתרגום בערבית היהודית בניקוד. הספר מכיל 44 דפים.

ד. ספר איכה שרח, ארם-צובא תרמ"ח²⁰

המתרגם, הרב מאיר ששון, הדפיס את השרח הערבי למגילת איכה בלי המקור העברי, תוך הזכרת הסכמת חכמי ארם-

17. ששון, תהלים, וראה הראל 1997, עמ' 363.

18. ששון, משלי, וראה הראל 1997, עמ' 361.

19. ששון, איוב, וראה יערי 1937, עמ' 43; הראל 1997, עמ' 3.

20. ששון, איכה, וראה יערי 1937, עמ' 42; הראל 1997, עמ' 360.

"השרח החלבי" לתורה

קוהלת ואסתר).²⁴ ההקלטות מפי הרב שעיו למעשה אינן מסירות בעל פה כיתר ההקלטות, אלא, כפי שנתברר לי, מקורן בקריאה בכתב יד של שרח חלבי לתורה (ראה להלן במבוא). ההקלטות מפי הרב טויל אינן משקפות את השרח המסורתי של יהודי חלב, אלא תרגום בערבית המדוברת של יהודי חלב במאה העשרים כפי שהוא לימד את השרח. מתרגומו זה אני מביא להלן בנספח פרקים אחדים מספר בראשית בתעתיק. לעומת אלה, השרח שהוקלט מפי הרב פטאל הוא השרח המסורתי של יהודי חלב שעבר מדור לדור מפי מלמדים לתינוקות של בית רבן בבתי מדרשות בחלב, והוא זהה לשרח החלבי שבכתבי יד של יהודי חלב. מן ההקלטות של הרב פטאל, שאינן כוללות פרקים מן התורה, אני מביא פרקים נבחרים בקלטות הנלוות לספר זה, הכוללות קריאות במקור העברי, בתרגום הארמי ובתרגום הערבי-יהודי של חלב. נוסף להקלטות אלה של השרח החלבי, הקלטתי בשנת 1998 פרקים אחדים מהספרים בראשית וישעיהו מפי הרב יצחק זעפרני.

7. תרגומי תנ"ך בכתבי יד

יהודי סוריה בכלל, ויהודי חלב בפרט, החלו בתרגומי תנ"ך עצמאיים ויצרו תרגומים עממיים מסורתיים שעברו מדור לדור ולעתים העלו אותם על הכתב. למעלה מעשרים וחמש שנים אני עוסק באיתור כתבי יד של תרגומי תנ"ך לערבית היהודית, וזהיתי חלק ניכר מהם כיצירתם של יהודי סוריה, בעיקר של יהודי חלב, הן על פי כתבם הן על פי לשונם. כתבי יד אלה מקיפים את השרח לתנ"ך כולו פרט לספרי עזרא ונחמיה וספר דברי הימים. לפי עדות חכמי חלב לא היה לספרים אלה תרגום מלא והם הסתפקו בתרגום המילים הקשות שבהם. אחד מכתבי היד שיש בו תרגום לנביאים אחרונים בערבית היהודית של יהודי סוריה מן המאה השש-עשרה, ככול הנראה מוצאו מבבל שם נכתב בסוף המאה השתי-עשרה ובסוף המאה השש-עשרה הושלמו בו על ידי יהודי סוריה דפים שאבדו. כתב היד מכיל 19 דפים של השלמות בישיעיהו ובתריעשר בלהג הערבי של יהודי סוריה ובכתבם.²⁵

תרגומים לתורה בכתבי יד איתרתי לעת עתה שלושה, אחד ככל הנראה מראשית המאה השמונה-עשרה, ושניים מן המאה התשע-עשרה (ראה עליהם דיון מפורט להלן). שניים מהם מכילים את כל ההפטרות בשלמותן. איתרתי גם כתב יד המכיל תרגום שלם לנביאים ראשונים, והוא ככל הנראה מן המאה השמונה-עשרה. כמו כן איתרתי שלושה כתבי יד ובהם תרגומים לנביאים אחרונים וארבעה כתבי יד ובהם תרגומים של ספרים שונים מן הכתובים: שלושה תרגומים לתהילים,²⁶ שלושה תרגומים לאיוב, שני תרגומים למשלי, שלושה תרגומים לדניאל ותרגומיהן של מגילות אחדות.

צובא ורבניה בדבר שמירת זכויות המחבר והמדפיס. הספר מכיל 5 דפים.

ה. קוהלת ושרח בלשון ערבי, ירושלים תרמ"ה,²¹ ארם-צובא תרמ"ט²²

השרח של מגילת קוהלת בתרגומו של הרב מאיר ששון נדפס פעמיים. בפעם הראשונה בירושלים, בשנת תרמ"ה, כשבראשו מודפסת הסכמת חכמי ארם-צובא ורבניה (משה סוויד, עזרא עילי הכהן ורפאל משה ששון) והערת המתרגם בעניין הכתיב. בספר נדפס המקור העברי ושרח ערבי, והוא מכיל 18 דפים. בפעם השנייה נדפס בשנת תרמ"ט בארם-צובא ביחד עם תרגום ספר איוב.

ו. תרגום משלי ערבי ושירי זמרה, בואנוס-אירס תרפ"ח²³ המתרגם, משה הכהן עמאש, כותב בהקדמה בראש ספרו דברים אחדים על תרגומו, מניעיו ואופיו: "הדבר אשר העירני לתרגם את הספר הזה ספר משלי בלשון ערב הוא כי ראיתי רבים משתוקקים לאורו שיזרח על פני תבל ארצה". לאחר שציין את נכונותו למלא את החסר ומנה את חשיבותו של ספר משלי, הוא כותב: "לזאת אזרתי כגבר חלצי לתרגם את הספר כפי אשר למדתי בטליותי ובאיזה מקומות נטיתי מלפרש כאשר למדתי ותרגמתי כפי רוב המפרשים". הוא נסתייע בתרגום הספר בר' מרדכי חלאק. מטרת תרגומו לפי דבריו היא: "להיות להדדעזר טוב ומועיל לבתי ת"ת של קהל עדתינו הדמשקאים כי הסכמתי להתנדב כל ריוח שיבא מההדפסה הזאת אל בתי הספר הנז'". הוא צירף לספר שירי קודש השגורים בפי העדה, שירי זמרה (דפים קלב-קפב). הספר מכיל 182 דפים.

6. הקלטות תרגומי תנ"ך ממסורת יהודי חלב

במסגרת "המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל", בראשותו של פרופ' שלמה מורג ז"ל, הוקלטו לא רק קריאות בתנ"ך במקור העברי, אלא גם קריאות בתרגום הארמי ומסורת השרח הערבי. ממסורת השרח של יהודי סוריה, הוקלטו פרקים וספרים בשרח הערבי היהודי מפי שלושה רבנים יוצאי העיר חלב: הרב אברהם פטאל ז"ל, הרב עזרא יוסף שעיו ז"ל והרב משה טויל ז"ל. מפי הרב שעיו, הוקלט בשנת 1962 תרגום שלושה פרקים בספר ויקרא (יט-כא) בלבד. מפי הרב משה טויל, הוקלטו בשנים 1970-1971 כשלושה-עשר פרקים בספר בראשית (א1-15ג) ושני מזמורים מספר תהילים (קיג-קיד). מרבית ההקלטות הן מפי הרב אברהם פטאל, והן כוללות פרקים נבחרים מרוב ספרי הנביאים (לרוב הפטרות) והכתובים, שנעשו בשנים 1962-1966, יותר ממאה וחמישים פרקים ובהם ארבע מגילות שהוקלטו בשלמותן (רות, איכה,

24. ראה בפירוט פלמן 1978, עמ' 103-107; מורג 1988, עמ' 157-158, וראה הערותי אבישור 1988, עמ' 43.

25. ראה אבישור 1998א; אבישור 2000.

26. על תרגומי תהילים בסוריה, ראה בפירוט אבישור 1994ב, עמ' 24-27.

21. ששון, קהלת, וראה הראל 1997, עמ' 362.

22. ששון, קהלת, וראה יערי 1937, עמ' 43.

23. עמאש 1928.

8. תרגומים לתורה

כאמור לעיל, איתרתי שלושה תרגומים של "תרגום פסוק מלא" לתורה, ביחד עם רשימות של "המילים הקשות", המאפשרים לנו להתחקות אחר השתלשלות תרגום התורה החל מראשית המאה השמונה-עשרה. מכיון שאנו עוסקים בתרגום התורה, נתאר בפרוטרוט כל כתב יד ואחר כך נדון באופן כולל תרגומי התורה והבעיות שהם מעוררים.

א. כתב יד אבישור

כתב יד זה שאותו אני מפרסם בספר זה מכיל את כל התורה וההפטרות בשלמותן ולא חסר בו אף לא פסוק אחד. הוא מכיל ק"ו דפים, כתובים בכתב צפוף, ונכתב במאה התשע עשרה. בדף אחרון נזכר שם אחד בלבד: הצעיר ח' יעקב כאסכי. רכשתי את כתב היד בראשית שנות השמונים מאחד מבני משפחת שעיו מחלב. כתב היד מחולק לפרשיות ולהפטרות. תרגום כל פסוק מתחיל במילה העברית שבה הפסוק מתחיל. אם המילה העברית משותפת לעברית ולערבית המתרגם לא כתבה בראש הפסוק אלא פעם אחת בלבד. טקסטים חוזרים לא תרגם המתרגם, כמו רשימת מתנות הנשיאים (במ' ז 83-18), וכן מפקד השבטים (במ' כו 5-51), וכן קרבנות שבעת ימי חג הסוכות (במ' כט 17-34). את המקומות החסרים השלמתי בספר זה על-פי כתב יד ב, שתרגם את כל החזרות. הלשון הערבית היהודית שבה כתוב כתב יד זה קרובה ביותר ללהג הערבי המדובר בפי יהודי חלב ובכתיבתו הבלתי עקיבה הוא משקף את ההגייה הלהגית. המשקע מתרגום רס"ג בתרגום זה הוא מועט ביחס לתרגומים אחרים. ראה להלן דיון מפורט באספקטים השונים של תרגום זה. תרגום זה סימנו כתרגום א.

ב. כתב יד המוזיאון הבריטי

כתב יד זה אינו מוזכר בקטלוגים המודפסים המתארים את כתבי היד המזרחיים של המוזיאון הבריטי,²⁷ כיוון שנרכש יותר מאוחר. קיבלתי את תצלום כתב היד בעזרת הד"ר גולדשטיין ז"ל, שהיה מנהל מחלקת כתבי-היד המזרחיים במוזיאון הבריטי, בשעה שנענה לבקשתי ומסר לי על כתבי יד של תרגומי התנ"ך בערבית היהודית שנרכשו על ידי המוזיאון הבריטי במאה העשרים. את כתב היד רכש המוזיאון הבריטי מחנותו של יצחק בנימין יהודה,²⁸ שהייתה בקהיר בראשית המאה. עובדה זאת למדתי מהחותמת של החנות, הנמצאת בדף הראשון בתחילת ספר בראשית, בדף 144 בסוף ספר התורה ובדף 178 בתחילת ספר ישעיה. החותמת באנגלית כוללת שלוש שורות: I.B. YAHUDA; BOOKSELLER: Cairo. Egypt. כמו כן רשום בספר תאריך, כנראה תאריך המכירה, בעברית: ר"ח אלול תרע"ח, ובלועזית 9.VIII.18.

27. נויבאוור 1886.

28. עליו ועל ספריו ראה אבישור 1996.

נראה לי שכתב יד זה הוא החשוב ביותר לשרח של יהודי חלב, לכל הפחות מבחינת היקפו. כתב היד מכיל 255 דפים, ובהם שרח התורה ושרח ההפטרות בשלמות, וכן את השרח של אחד מספרי הנביאים, ישעיהו, וארבעה מספרי הכתובים: משלי, איוב קהלת ודניאל. אף יש בו עמודים בודדים של פיוטים ושל נסיונות כתיבה של העט והערות שונות. וזהו תיאור כתב היד לפי סדר הדפים:

השער: הוראות של סוחר לבנו

144-1: שרח התורה וההפטרות

147-145: תהלות בעברית – בכתיבת יד אחרת

202-148: שרח ישעיהו ללא ההפטרות (נמצאות כספר יחד עם התורה)

216-203: שרח משלי

218-217: פיוטים בכתיבת יד דומה לזאת שבדפים 147-145

237-219: שרח איוב

245-238: שרח קהלת

255-246: שרח דניאל א-יא 37

בכתב היד יש הערות קולופניות אחדות שמהם אנו למדים מי כתב אותו, היכן כתבו אותו ומתי.

בסוף ספר בראשית באה הערה קצרה: "נשלם ספר בראשית בעזרת יוצר בראשית". בסוף ספר שמות באה הערה דומה לזו של ספר בראשית בתוספת תאריך הכתיבה: "תם ונשלם ספר שמות בעזרת יודע תעלומות, היום ר"ח שבט כת"ר לפ"ק", דהיינו, שנת תר"ך לפרט קטן, שנת 1860 למניינם.

ההערה החשובה והמפורטת ביותר באה בסוף ספר ויקרא: "נשלם ספר ויקרא שבח לאל נאזר בגבורה. ואני תפילתי לך ה' שתדריכני לכף זכות כי לזכות את הרבים נתכוונתי וכתוב שגיאות מי יבין מנסתרות נקני גם מזדים חשך עבדך אל ימשלו בי אז איתם ונקיתי מפשע רב יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי וברוך נותן ליעף כוח ולאין אונים עצמה ירבה. השלך על ה' יהבך והוא יכלכלך עמ"י עש"ו נשלם פה צובא יע"א כד לחודש שבט שנת כת"ר יתנו לך ה' אלוהינו לפ"ק כתיבת איש צעיר ונבזה שאול חמווי אבייץ ס"ט".

לאחר דברי הברכה והתפילה נודע לנו המקום שבו נכתב השרח, "צובא", היא ארם-צובא, היא חלב; תאריך סיום כתיבת השרח לספר ויקרא, 24 ימים לאחר שסיים את כתיבת ספר שמות; שמו של הכותב: שאול חמווי אבייץ. הכותב שייך למשפחת חמווי וכנראה קרוב הוא לאותו חמווי הנושא את השם "ביצה", הלוא הוא שבתי בן משה חמווי הכהן ביצה, מוציא לאור ובעל כתבי יד וספרים נדירים למכירה הידוע לנו מהספר "תרגום מגילת אסתר ללשון ערבי" של ר' יוסף אלשמסא שהוציא לאור בארם-צובא בשנת תרס"א. בסוף הספר הזה הביא חמווי רשימה של כתבי יד ישנים הנמצאים ברשותו, רובם ככל הנראה של חכמי חלב.²⁹

29. ראה אלשמסא 1901, וראה רישום הספר אצל יערי 1937, עמ' 45; ירון 1997, עמ' 124, וראה מה שהעירו על הספר אבישור 1986, עמ' 16.

"השרח החלבי" לתורה

הביניים במזרח כיוון ויש בו לצד תרגום המילים גם תרגומי צירופים, או חצאי פסוקים, או פסוק שלם ולעתים גם תרגום מלא לפרקים ולמגילות. יתר על כן, המחבר אינו מסתפק בתרגום המילה בלבד, לעתים קרובות הוא נותן תרגומים חלופיים, למילה אחת, שניים, לעתים שלושה ואף ארבעה. ועוד זאת, המתרגם מוסיף בתרגומו הערות דקדוקיות ופירושים בהרבה מקומות (במיוחד אמור הדבר לגבי "שירת האזינו" – דברים לב), לעתים הוא מביא פירושים משלו ולעתים פירושים משל אחרים בציון שמם. הוא מרבה לצטט במיוחד את רש"י ומאזכרו עשרות פעמים (ראה במפורט בהערות לפסוקים). כמו כן, הוא מרבה להזכיר את פירושי הרד"ק (ראה להלן בהערות לפסוקים) ואת פירושי אביו הריק"ם, הוא ר' יוסף קמחי (כגון בדף 8, 87). הוא מזכיר גם מידי פעם את ר' יונה אבן ג'נאח (ראה למשל דף 60, 61), ואת ר' מנחם אבן סרוק (כגון בדף 79). ואשר לתרגומים הוא מרבה לצטט את תרגום אונקלוס במונח "כתרגו" (כתרגומו, כפי שנהג רש"י) בעשרות רבות של פירושים (ראה למשל דף 75, 76) ולעתים אף בשמו "אונקלוס" (כמו בדף 63). לעתים הוא מזכיר את תרגומו הערבייהודי לתורה של ר' סעדיה גאון בשם "הגאון" וכנראה גם את פירושו, שכן הוא כותב לעתים "כן פי' הגאון" (דף 61). הסתמכות נוספת על מקורות באה גם בראשי התיבות "ע"ק", ונראה לי שהוא מתכוון ל"ערבית קדומה". כך למשל בפירוש המלה "פתנים" (דברים לב 33) כותב "ובע"ק נק' מטרון" (דף 80). זוהי המלה הנדירה שהשתמש בה רס"ג לתרגום "שפיפון" (בראשית מט 17) והיא נדירה בערבית וחסרה במילונים הערביים (ראה במפורט אבישור 1989, עמ' 143-145). לאחר שתרגם את המלה "ישימון" לערבית הסורית (דברים לב 10), הוסיף "ובע"ק פלאא ר"ל פאצי מא פי עמאר" (= ובערבית קדומה פלאא, ר"ל: מרחב שאין בו בניין), וראה במפורט להלן בהערות לתרגום.

המחבר הביא את תרגומו החלופיים במלת הברירה "או" ולעתים הוא מפריד בין תרגום לתרגום בנקודות. לעתים נרשמו התרגומים הנוספים מעל התרגומים הקיימים, בין השורות. על הכתיב של המילים העבריות וניקודן כותב המתרגם נעשה על ידי כדרך הערבית היהודית, שכן הוא מוסיף אימות קריאה ולעתים כותב בכתיב משובש, פעמים הרבה הוא מנקד את המילים העבריות ואת המילים הערביות. יש בניקוד המילים הערביות סיוע להבנת הגיית המילים הללו בפי יהודי סוריה.

נסתייענו ברוב החומר הנמצא בכתב יד זה להבהרת תרגומו. הוא הובא בהערות ההשוואה לתרגום התורה של יהודי חלב ולתרגום המודפס בספר זה. מכיוון שנראה לנו שכתב יד זה יותר קדום מכתב היד של תרגומו, יש בהבאת דבריו להראות לנו שלב קדום יותר בהתפתחות תרגומי התורה לערבית היהודית של קהילת חלב.

בסוף ספר במדבר כתוב: "תם ונשלם ספר במדבר שבח לאל בורא עולם". בסוף ספר דברים כתוב: "תם ונשלם ספר דברים בעזרת יוצר מאורים". בסוף ספר ישעיהו כתוב: "נשלם כה לחודש סיוון שנת כת"ר" (= תר"ך, 1860). בסוף ספר איוב ובסוף מגילת קהלת כתוב רק: "תם ונשלם שבח לאל בורא עולם".

כתב היד קרוב בלשונו לכתב היד שאנו מפרסמים כאן, אך אין הוא העתק זהה ואחד לא העתיק מן האחר. יש הבדלים בכתיב, במינוח, במילים, בשיטת התרגום וביחס לתרגום אונקלוס. כתב יד זה מתרגם לעתים קרובות את תרגום אונקלוס ולא את הטקסט העברי. גם תרגומו משתמש רבות בתרגום אונקלוס אך בתרגום זה הדבר בולט יותר. בהערות המשוות הבאנו את כל הסטיות בתרגום זה מן התרגום שלנו: במילים, בצירופים, בדרכי תרגום, בהרחקת ההגשמה, בכתיב כאשר הכתיב בתרגום זה הוא יותר קרוב לשורש המילה הערבית בלי השינויים המורפולוגיים והפונטיים שחלו בה בלהג המדובר. סימנו אותו בספר זה: תרגום ב.

ג. כתב יד בית המדרש לרבנים, ניריורק מס' 691/0309 מתכ"י מס' 23933

כתב היד מוגדר בקטלוג, שהעתקו בכרטיסיית המכון לתצלום כתבי יד של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי באוניברסיטה העברית בירושלים (= מתכ"י), כ"תרגום ערבי על מלות חמורות בתורה". ברם, כתב היד הוא לא רק על התורה אלא גם על חמש מגילות. כתב היד מכיל 121 דף והשער. כתב היד חסר בתחילתו ובסופו ויש בו לא רק תרגום של מילים חמורות בלבד.

כתב היד מתחיל בבראשית ל 27 ומסתיים במגילת אסתר ח 8. בראש הספר מצורף דף אחד בכתיבת יד שונה ומאוחרת יותר שבראשו כתוב "פרשה שרח בראשית", ומכיל תרגום מלא של בראשית א 1-13, והתרגום אינו שונה מן התרגומים א וב במיוחד קרוב לתרגום ב (ראה נספח 2). אומנם כתב היד מוגדר כפירוש למילים חמורות אולם במגילות לעתים קרובות הופך הוא תרגום לפסוקים שלמים ואף לפרקים שלמים ואף לספרים שלמים. כך הדברים במגילת איכה שמפרק א 20 ועד סוף המגילה יש בה תרגום מלא, ומגילת אסתר מתחילתה ועד ח 8 (סוף החלק שנשתמר בידינו), מתורגמת תרגום מלא. וזהו פירוט כתב היד לפי סדר הדפים:

השער: תרגום לבראשית א 1-13

86-1: תרגום מילים חמורות לתורה

86-99: תרגום מילים חמורות לשיר השירים

99-102: תרגום מילים חמורות לרות

102-110: תרגום מילים חמורות לאיכה א 1-19, תרגום מלא לאיכה א 20 ואילך.

110-112: תרגום מילים חמורות לקהלת

112-121: תרגום מלא לאסתר

כאמור, השם לכתב היד אינו מדוייק ואין הוא רשימת מילים, כמו "רשימות אלפאט" (מילים), שהיו נפוצות בימי

מה היו המניעים לחיבורו? מה יחסו לתרגומים הארמיים בכלל ולתרגום אונקלוס בפרט? מה יחסו לתרגום התורה לרס"ג, התרגום הראשון בערבית היהודית לתורה הידוע לנו? האם השתמש המתרגם במפרשים, ומי הם מפרשים אלה? האם התרגום הוא עצמאי, או שהוא נסמך על התרגום המסורתי שלומד על ידי מלמדים לתינוקות של בית רבן שלמדו את התנ"ך באמצעות השרח הערבי? אם מדובר בתרגום מסורתי מה היה יחס הרבנים אליו? ואם מדובר בתרגום אישי, האם הפך במרוצת הזמן לתרגום מקובל ואף מסורתי? האם נעשה רק תרגום אחד לתורה וכל התרגומים בידינו הם השתלשלות של תרגום זה?

שאלות רבות יש לגבי לשונו של התרגום: באיזו לשון כתוב התרגום, לשון גבוהה או לשון עממית? מה היחס בין לשון התרגום ללשון המדוברת? האם לשון התרגום לערבית היהודית של יהודי סוריה דומה ללשונות התרגום של יהודי עיראק, או יהודי מצרים, או יהודי צפון אפריקה? מה היחס בין לשון התרגום שבכתבי יד ללשון התרגומים שנדפסו? מה היחס בין לשון השרח שבכתב לבין הלשון של שרח התנ"ך שהוקלט מפי מסרנים? ואם יש הבדלים בין המסורות והמקורות הללו, מה מקורם?

לעתים אי אפשר לענות על כל השאלות הללו או על חלק גדול מהן מפני שהידיעות שלנו מקוטעות ומעטים כתבי-יד שיש בהם הקדמות, או קולפונים או הערות שמספקים לנו את הידיעות הדרושות. שפר חלקם של התרגומים בערבית היהודית שנעשו בסוריה כשנודמן לי באקראי, ממקום בלתי צפוי, כתב יד של תרגום לתנ"ך בערבית היהודית סורית שבלא ספק נעשה בעיר חלב, הכולל את התרגום לנביאים אחרונים בשלמותו ויש בו הקדמה מפורטת הכתובה בעברית על חמישה עמודים והנותנת לנו תשובות להרבה מהשאלות שהצגנו.³⁰ משום חשיבותה ותרומתה של הקדמה זו נביא אותה לראשונה כאן בשלמותה ואחר נדון בתרומתה להשתלשלות תרגומי התנ"ך בסוריה:

הקדמת "נוה חביב" לתרגום התנ"ך

ישתבח היוצר ויתעלה הבורא שבראנו לכבודו והבדילנו מן התועים בעולם ונתן לנו את תורתו תורת אמת וצונו והזהירנו בה ובמצותיה ולקיימה כפי כח האפשר למען נאריך ימים בעולם הנצחי עולם שכולו ארוך והנה אם מצד עונותינו שרבו למעלה ראש ואשמתינו שגדלה עד לשמים הם החריבו נו(י)נו ושרפו מקדשינו וכו' גלינו מארצנו ארץ חמדה טובה ורחבה והנה אנחנו בארצות העמים סחופים דחופים ויסורין באין עלינו וצרות הזמן סבבונו ואין לאל ידנו ואנה נפנה לעזרה ואם מצד הזמן בלתי נאמן וחסרון כיס קשה מכולם ויהי נאלם

בעליו החלבי של תרגום זה היה עזרא עטייה, על פי הרשום בדף 75 ובדף 86. את תרגום זה סימנו בחיבורנו כתרגום ג.

ד. כתב יד בית הספרים הלאומי Yah. Ms. Heb. 210
כתב יד זה מאוסף א"ש יהודה שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים הוא תרגום לתורה ולמגילות לא שלם. הוא חסר בראשיתו ובסופו, ונותרו בו 156 דפים בלבד. בראשיתו הוא חסר כל ספר בראשית וספר שמות עד פרק כו 12 (פרשת תרומה). יתכן שכתב היד נתחלק ליורשים מספר. בסופו הוא חסר ארבע מגילות ואף ממגילת שיר-השירים חסר פרק אחד ועוד פסוקים אחדים, והוא מסתיים ב"ז 10. בראש מגילת שיר-השירים כתוב "אתחיל לכתוב פירוש חמש מגילות, בעזרת צור נורא [עלילות]". בדף שער כתב היד נכתב באנגלית שהוא כתוב בערבית היהודית סורית רבנית והוא מן המאה השש-עשרה. אולם בדיקתו מראה שהוא יותר מאוחר. יש בידינו כתב יד של תרגום נביאים אחרונים הכולל השלמות של 19 דפים מסוריה מסוף המאה השש-עשרה (1580) ויש הבדלים ניכרים בין שני כתבי-היד הן בכתב, הן בכתיב והן בלשון. נראה שלשונו של כתב היד שלנו היא משקפת משלב יותר נמוך ומאוחר. משום כך נראה לי שיש לקבוע את זמנו של כתב יד זה לראשית המאה השמונה-עשרה ולהראות להלן שכתב יד אינו ככל הנראה אלא כתב היד שכתב חביב ענתבי בשנת 1728. כתב יד זה דומה בלשונו וזהה בכתבו לתרגומים שנשארו ממחבר זה לספרי נביאים וכתובים. בעבר שייכתי את כתב יד זה לקבוצה של עיבודי תרגום רס"ג לתורה. ברם, אחרי בחינה מדוקדקת נראה לי שרק משקע ניכר מתרגומי רס"ג נמצא בו אך נראה שאין הוא עיבוד (במשמעות המודרנית של היום), אלא תרגום עצמאי שהשתמש בתרגום רס"ג. אמנם יש בו הרבה מושגים ומונחים הזוהים למה שמצוי בתרגום רס"ג (כגון: כהן – אימאם, אהל מועד – כיבא אלמחצר – כיבת אלמחצר, לעומת התרגומים החדשים האחרים: כימת אלמיעאד, האפוד והחשן – בדנה וצדרה, שקל – מותקאל ועוד ועוד), אך ברוב התרגומים החדשים בערבית היהודית חדשה אם של קהילות יהודי המזרח ואם של קהילות יהודי צפון אפריקה נמצא משקע מתרגומי רס"ג. לעתים רחוקות באים בתרגום זה שני תרגומים חלופיים ופעמים בודדות הערה פרשנית (כגון לויק' כה 47 – על "עקר"). תרגום זה סימננו בחיבורנו כתרגום ד, והבאנו את כל הסטיות התרגומיות שלו מתרגומנו, והעירונו עליהן.

9. תרגומי התורה בערבית היהודית – התהוותם ובעיותיהם

המבקש להוציא לאור תרגום לתורה בערבית היהודית של אחת מקהילות יהודי המזרח או צפון אפריקה צריך למצוא פתרון לשאלות אחדות: מתי נתחבר התרגום? מי הוא מחברו?

³⁰ הקדמות כאלה לתרגומי התנ"ך החדשים לא מצאנו עוד חוץ מהקדמת ר' יששכר אלסוסאני (ראה ששון 1931, עמ' 63-68; דורון 1985, עמ' 187-298; אבישור 1991, עמ' 188-187) והקדמת דיין מתונס (ראה דורון 1991, עמ' 175-177).

"השרח החלבי" לתורה

ולחסד לעיני שופטי הארץ ההיא וכו' ויראו אויבי ויבושו ועלי הטה חסד ורחמים ועל משמרת אעמודה ללמוד וללמד מה שהייתי חושב שהוא הנכון ופתי יאמין לכל דבר אך אין הכוונה נכונה פעם בחוץ פעם ברחובות ואצל כל פנה לשאול על הפירוש של פסוק במתכונתו ואין מפיך רצון כי הרבנים משיבי מלחמה שעה אינם נפנים לשאלת איש אשר כמוני נבזה וחדל אישים ובפרט לל' ההגרי כמעט זר בעיניהם מה להם ולצרה זו ואהי כמצחק בעיניהם ומבני עמינו אשר כמונו זה אומר ככה וזה אומר ככה כמו פסקי הראש ואין אחד גולה מהם את אזני אשר ע"כ נערת חצני ובאתי לבקש ולחפש בדברי המפרשים ז"ל אשר מימיהם אנו שותים ולולא ז"ל חכמתם ותורתם ופי' כבר ח"ו נשתכחה כמו אדון המפרשים רש"י זלה"ה ואחריו קב ונקי הרד"ק זלה"ה ומו"ר אביו הריק"ם זלה"ה ורבים זולתם ורבינו ס"ג זלה"ה הכל כללם הרד"ק בספרו ספר השרשים וגזעו מחליקו הוא הכה את ב אריאל וכו' ובפרט לימוד התלמידים שצריך ידיעה רבה והנהגה נכונה בלי שגגה כי שבושא כון דעל עאל ובפרט בתורה ובנביאים ובכתובים צריך המתנה גדולה להוציא הדברים מן הכח אל הפועל וכל שכן ב"ל ההגרי הנהוג במדינתנו זאת יותר משאר לשונות העמים ולהמליץ הפסוק מ"ל הקדש לל' ההגרי הנז' ויהיה כבוד על הל' ולא יחליף אותו ולא ימירנו בהבנה בלתי נכונה ויהיה כדורך ענבים בגת ויצא שכרו בהפסדו ואין נכון וכו' כל זה ראיתי בעצמי ואחשבה לדעת זאת וכו' עד אבא אל מקדשי אל הם המפרשים זלה"ה אך מחסרוני שאין לי ספרים כי עני ואביון אני וכו' ועכ"ז דחקתי על עצמי וקניתי לי אלה ב' בני היצהר העומדים על פירוש התורה שהיא ארון הברית שנתנה מאדון כל הארץ והם הנז"ל ומהם פרנסתי ופרנסת בני (!) ביתי ונדדתי שינה מעיני הייתי ביום אכלני חורב והוא הלימוד ביום עם התלמידים הגות פי ולשוני וקרח בלילה לכתוב לי ספר פסוק שלם בלילי החורף עד חצות לילה אקום וכו' כדי לידע הבירור הפרוש הפסוק על מכונו ועם כל זה לא עלה בידי כהוגן וכשורה כי עשיתי במהרה בלי המתנה ובלי שורש המלה ויצא כגורן מלא תבן בלי בר ואיבדתי לילות וימים ושנים כמו חמשה שנים כי במקום שיבוא המלה זרה והפירוש שלה יבוקש ואיננו כי בפרט פסוק שלם ובלתי מנוקה משגיאות ובפרט בנביאים של ישעיה ע"ה ותרי עסר כי לא ילאה הקורא בהם להבין פי' על אמיתתם כולו היה כסף סיגים וכו' וכו' כלל העולה כמ"ש החוקר המהירות תביא אליה חרטה וניחמתי כי עשיתם וכתבתם במהירות ולבי בל עמי היה מצד עניותי כמשמעו ומצד עניות דתורה ולא בינת אדם לי ועם כל זה אנסתי עצמי לחזור על הראשונים ולהעתיק באורך וברוחב ובפי' על נכון מאשר חנני אלהים להבין דבריהם ז"ל וממני לא יצאו כבושים כי מה אני לבא אחרי המלך מאן מלכי רבנן את אשר כבר עשוהו ותיקנוהו דבר דבור על אופניו מנוקה מכל סיג ושגיאה סולת נקיה בהמצאה והמאירים עינינו באור תורתם וחכמתם וזה לי קרוב לחמש שנים שהתחלתי זה הספר הנקרא **נוה חביב** לשני הכנות אמרה תורה ידיד דה'

והכסף יענה והשכל אזי יחנה ולולי חסדיו יתברך ותורתו אלינו ברחמיו בהראותו לנו דרך החיים על ידי נביאיו וחכמיו אזי עבר על נפשנו המים הזדונים והם המים המרים המאררים מי ראש ולענינים אמונות כוזבות פורחות באויר ואין להם על מה שיסמוכו אבל אנחנו עמו וצאן מרעיתו כמ"ש עוד רד עם אל ועם קדושים נאמן לקבל אלהותו ומלכותו עלינו לעולם ועד הגם צרותינו רבו כמו רבו ואין הקומץ משביע וכו' עם כל זה ניחל ונצפה לישועתו וכבר הבטיחנו על יד נביאו נאמן ביתו מרע"ה כמ"ש ואף גם זאת בהיותם וכו' לא מאסתים ולא געלתים כי אני ה' אלהיהם ודי לנו בנחמות אלו כמ"ש לולי תורתך שעשועי ר"ל לולי שבתורתך כתוב שעשועי שהם הנחמות והשמחות שעתידין להיות אז אבדתי בעוניי בגלות וכן כמה וכמה מעלות טובות למקום עלינו בעשותו לנו כמה ניסים ונפלאות מימים ימימה ומימי עולם ומשנים קדמוניות בימים ההם ובזמן הזה ולא הניח לאיש לעושקנו מה גדלו מעשיך ה' בעשותו עמנו כמה חסדים וטובות ואף אם יבא לנו איזה יסורין לפעמים הם לכפרת עונותינו כי אין אנו יודעים על מה ועל מה וז"ש מאד עמקו מחשבות השם ההן והמשפט והיסורין וע"ז סמך ליה איש בער וכו' ועם כל זה הבטיחנו ע"י נביאיו לא למענכם אני עושה וכל שכן שהבטיחנו בביאת מלכנו משיחנו יר"ה וימלא כבודו את כל הארץ ויראו עינינו במלכותו לעיני כל העמים וראו כל אפסי ארץ את ישועת אלהינו וישמח לבנו בהקיצו את מתי עמינו כמ"ש יחיו מתוך נבלתי יקומון הקיצו וכו' יחזו אויבינו ויכלמו שונאינו ותכסם בושא כמ"ש ותרא אויבתי ותכסה בושא ויעטו כמעיל כלימה ואז יאמרו הגדיל ה' לעשות עם אלה. ומה נאמר ומה נדבר וכו' בגלות הארוך הזה המר והנמהר אשר לא עלתה על לב שום נביא או שום תנא או חכם שיתעכב כ"כ זמן ביאת הגואל אבל מצד עונותינו ופשעינו שהאריכו קיצינו כמ"ש ז"ל כלו כל הקיצין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ועכ"ז אנו מחכים ומצפים ומייחלים עת באו כמ"ש אם יתמהמה חכה לו וכו' והוא שנתרצה לפניו בתשובה שלימה ובעבודתו הנכונה בלי שום פקפוק ובלי שום פנייה. והנה נתתי אל לבי אני העבד הכותב אשר בשם רבי יכנה כי בער אנכי מאיש וכו' ללמד בני ישראל תורה שבכתב ושבעל פה באתי ללמד ונמצאתי למד לא זה הדרך ולא זה העיר אלא כחותה על הגחלים ובפרק בפסוק מן הטעם והדקדוק איזה הדרך ישכון אור והחכמה מאין תמצא וכו' ואני בער ולא אדע הזה או זה יכשר כי היום קצר וכ"ש אין לי מנוח אשר יטב לי מלאכה הראויה להתכבד כי מנעורי גדלתי וממקום למקום וכו' וימי עברו וחלפו ויכלו ביגון חיי ושנותי באנחה וכו' ובכל זאת לא יתנני הזמן השב רוחי כי ישביעני ממרורים והרוני לענה ולדון אותי בד' מיתות סקילה שריפה הרג וחנק הכל בידי שמים והאל אשר בו שמתי מבטחי ותקותי עזרני והצילני מכמה פגעים רעים ושעות רעות אשר לא ידעתי חמורות אחת מיני אלף וכו' אחת לאחת למצוא חשבון והנה מלאני לבי לעמוד ולשרת בזאת המלאכה מלאכת שמים תחת הימים ההם וכו' אל מלך יושב על כסא רחמים נתנני לחן

הנוגעים ללב. אחרי זה המשיך המתרגם לדבר על עצמו ותינה את צרותיו האישיות, ורמז למאורעות אישיים קשים שמהם סבל, שאין לנו עליהם ידיעות ממקורות אחרים. הוא ציין שבא "ללמד בני ישראל תורה שבכתב ושבעל־פה" ומצא את עצמו ללא כלים שיוכל להסתייע בהם כדי שיוכל לעשות "מלאכה הראויה להתכבד". למרות שהמתרגם סבל ייסורים לא רפו ידיו, ורצה מאוד להמשיך את "המלאכה מלאכת שמים", ועמד על משמרתו "ללמד מה שהייתי חושב שהוא הנכון". בחיפושיו לתת לתלמידיו את הפירושים הנכונים לפסוקים שבמקרא החל "לשאול על הפירוש של פסוק במתכונתו", פה נתקל בזלזולם של הרבנים שפנה אליהם בשאלותיו: "ואין מפיך רצון, כי הרבנים משיבי מלחמה שעה אינם נפנים לשאלת איש אשר כמוני נבזה וחדל אישים". זלזולם של החכמים היה במיוחד במלמד את השרח לתנ"ך בלשון הערבי "ובפרט לל(שון) ההגרי, כמעט זר בעיניהם מה להם ולצרה זו, ואהי כמצחק בעיניהם". יש לציין שבתקופה זו פרח בחלב הספרות הרבנית הכתובה בעברית על ידי חכמי חלב, והחכמים כמעט פסקו מלהיזקק לשפה הערבית היהודית ובמיוחד המדוברת. משנואש מחכמי התורה, פנה בשאלות למלמדים כמותו, אך פנייתו זו לא הביאה לו תועלת. בצר לו הוא פנה לספרים, אל מפרשי התנ"ך, אל המפרשים המסורתיים, והוא נוקב רק בשמותיהם של שניים שהשתמש בפירושיהם בתרגומו: "אדון המפרשים רש"י זלה"ה, ואחריו קב ונקי הרד"ק זלה"ה ורבים זולתם", ובשוליים כתב "ומו"ר אביו הריק"ם זלה"ה", הכוונה לאביו של הרד"ק, ר' יוסף קמחי. רק אחרי שני המפרשים הגדולים, הוא מזכיר את "רבינו ס"ג (סעדיה גאון) זלה"ה", וחוזר אל הרד"ק, ואומר: "הכל כללם הרד"ק בספרו שפר השרשים".

המתרגם ציין את הקשיים שבתרגום התנ"ך המצריכים עיון רב ומדוקדק כדי להגיע לתרגום נכון. במיוחד רב הקושי בלשון הערבית הנהוגה במדינתו, סוריה. הוא הדגיש את חסרון הכיס שלו ואת מאמציו לרכוש את ספרי שני המפרשים, ואחרי כן ציין את הזמן הרב שהקדיש, במשך חמש שנים יומם ולילה, כדי לסיים את תרגומו. הוא כותב שתרגם את כל ספרי התנ"ך תרגום מלא, או בלשונו "פסוק שלם לתורה, נביאים ראשונים ונביאים אחרונים וכתובים לבד עזרא ודברי הימים מלות זרות". דהיינו בספר עזרא (ונחמיה) ודברי הימים תרגם רק את המילים הקשות והחמורות. מן התרגום הכין ספרים כרוכים לחמישה חומשי תורה ולהפטרות. פעמיים ציין המתרגם את הקשיים שהיו לו בתרגום ספר ישעיהו וספר תרי"ע שר שהשתדל מאד "לתקן אותם על נכון בפ"י היטב בשורש המלה", היינו: השתדל לתרגם המילה תרגום מדויק, לאחר שהבין את שורשה. לאחר שסיים את הקדמתו בתפילה אישית, מסר לנו ידיעות אחדות חשובות הכוללות את שמו, חביב עינתיבי, ושם בנו, שלמה. בדף נוסף אחרי ההקדמה הוא כותב ידיעות חשובות על זמן חבורו של התרגום:

כמ"ש בעל המשנה חביב אדם חבה יתירה שנתן להם כלי חמדה שהיא התורה וישב עמי בנוה חביב והוא על לעתיד חביבין ישראל שנקראו בניו למקום שישבו השקט ובטח בארצכם והיא ארץ צבי היא לכל הארצות ומלך המשיח ילמד להם תורה חכמיו וז"ש בנוה חביב וג"כ ויקרא לו ה' חביב כמו ידיד שמו של הקב"ה והיה ה' למלך וכו' וישראל ישכן בנוה חביב ולא יהיו עוד תחת שרים והב' היא נוה חביב שהוא הכותב ועל עצמי אני אומר שהייתי נע ונד בלי תורה ועבודה טמון בחושך חבלו וכו' ועתה מעט אור נוגה עלי והופיע ממרום קדשו באור תורתו עלי וקרבני לעבודתו יתברך וז"ש וישב עמו בנוה חביב שהתורה תהיה לי נוה חביב לכפר על כל עונותי הרבים ופשעי העצומים ולא אוסיף לדאבה עוד ולגלות ממקום למקום אלא לארץ ישראל שהיא הקדושה שהיא משכנות מבטחים כימי אדוננו מלכנו משיחינו יר"ה משיח האמיתי מורה צדק והוא ינחנו במנוחות שאננות שאין אחריהם רגזות עוד אלא שאננות לעולם ועד. וע"כ לסיבת אלו הסיבות הנזכר קראתי שמו נוה חביב וטרחתי ויגעתי הרבה עד אשר הבאתיו לגמר טוב עד תשלום פסוק שלם תורה נביאים ראשונים ונביאים אחרונים וכתובים לבד עזרא ודברי הימים מלות זרות מלה ומלה כהרים הגבוהים קשים עד מאוד ומשם ואילך עשה ספרים כנגד חמשה חומשי תורה כל ספר אחד לבדו קנתיו ותפרתיו והם כתובים בפסוק שלם כולם לבד מספר הפטרות לבדו עשיתיו קטן וכתבתיו פסוק שלם בעזרת אל אביאם לידי גמר טוב ב"ה כמו שהשתדלתי הספרים האלו בכל מא(מ)צי כוחי בלי שום פקפוק ושגיאה הכל סידרתי על נכון דבר דבור על אופניו ובפרט בנביאים של ישעיה ע"ה ושל תרי עשר תיקנתי אותם על נכון בפ"י היטב בשורש המלה אלו החמש שנים בלילות יסרוני כליותי בכתיבה לאור הנר תדד שנתי מעיני. וביום בעת היום ארוך כימי הקציר בעת הליכת התלמידים לביתם מפלג המנחה ולמעלה וזהו ביום אכלני חרב בימי הקיץ וקרח בלילה בימות הגשמים. ועל כן אשא מאת עילת העילות וסיבת כל הסיבות יזכנו לשמוע וללמוד וללמד לשמור ולעשות ולקיים את כל דברי תורתו באהבה ומצותיו וחוקיו משפטיו כל הימים לאהבתו ולעבודתו ולאלהותו יתברך לשמו הגדול ולא לשום פנייה כלל ועיקר ונהיה מהזוכים לראות פני מלכנו משיחינו בעגלא ובזמן קריב יר"ה ונהיה משרתים לפניו ומלך ביופיו תחזינה עינינו אכי"ר וזרענו וזרע זרענו מעתה ועד עולם אכי"ר בסדר אדם כי יקרב מכם קרבן לה' ה"ר כה דברי אנכי העבד ולא לו המעתיר לאל יוצרו ערבי ושחרי הצעיר כי יום זהו חביב ואחרון אחרון חביב עינתיבי בכ"ר שלמה עינתיבי זלה"ה

וכן שם בני היקר ונחמד הארוס שלמה עינתיבי בכ"ר חביב עינתיבי עד הנה בא יחוס עלינו וה' יזכני אני וזרעי וזרע זרעי להגות בו מעתה ועד עולם כן יהי רצון

*

החלק הראשון של ההקדמה אין לו קשר ישיר לתרגום התנ"ך אלא הוא מתנה את צרות ישראל בגלות בדברים

"השרח החלבי" לתורה

השרח של יהודי סוריה, דבר שנותן לו גושפנקא של תרגום מקובל ונפוץ, שהפך להיות התרגום המסורתי.

ביקורת כנגד התרגום המסורתי של יהודי חלב נשמעה רק בזמן האחרון לקיומה של הקהילה היהודית בחלב על ידי הרב משה טויל שביקש ללמד את השרח בערבית המדוברת בקרב יהודי חלב בזמנו (ראה גם להלן בנספח מס' 2).

10. קווים מאפיינים בתרגום התורה לערבית היהודית
להלן נדון בייחודו של תרגום יהודי חלב לתורה: בתוכנו, בלשונו ובשיטתו התרגומית? דיוננו יקיף את כל תרגומי התורה בערבית היהודית של יהודי חלב, בשלושת התרגומים (א ב ד) וברשימת המילים הקשות (ג), אך נדון בייחוד בתרגום שהנחנו אותו ביסוד מהדורתנו (א).

א. תרגום רס"ג לתורה והשפעתו

בדרכו מארץ ישראל לבבל, עבר ר' סעדיה גאון דרך חלב ונתעכב שם, כפי שהוא מעיד על כך באיגרותיו. באיגרת אחת משנת 921 כתב לתלמידיו בפוסטאט: "דעו כי בעודני בחלב באו מקצת התלמידים מבעל גד (בעלבק!) והגידו כי בן מאיר חושב לקובעם (את החודשים) חסרין ולא האמנתי", ובדומה לכך באיגרת אחרת: "בתוך הקיץ שעבר בהיותי בחלב שמעתי כי בן מאיר חושב להכריז מרחשון וכסלו חסרים וכתבתי לו כמה אגרות להזהירו מעשות כן... ושבתי ואני וירדתי בגד".³² תרגומו של ר' סעדיה לספרי מקרא בכלל ותרגום התורה בפרט, שנתחבר ככל הנראה בבבל, הגיע לכל קהילות ישראל בארצות המזרח כולל יהודי סוריה. יהודי סוריה קיבלוהו כתרגום המוסמך לתורה והעתיקוהו ולימדוהו. בין כתבי-היד העתיקים ביותר של תרגום התורה לרס"ג נמצאים כתבי היד מסוריה. לפני שנים אחדות נודע על קיומו של תרגום כמעט שלם של רס"ג לתורה שנעתק בסוריה, והיה כתב היד הקדום ביותר הידוע לנו. כתב היד נכתב על ידי אפרים בר שר שלום הרופא בר שלמה הלוי במדינת מציאף שבסוריה ביום ששה עשר לירח שבט שנת אתנ"ז (1146). כתב היד הוצע למכירה בשנת 1993, לא נקנה ולא נודע עד עתה מה עלה בגורלו. כתב יד אחר של התרגום לתורה של רס"ג הועתק בעיר חמת שבסוריה באמצע המאה החמש-עשרה, הנמצא עתה בספריית הבודליאנה באוקספורד, כעדות הקולופון שבו: "נשלמה זה התורה בראש חדש ניסן שנת אלף ושבע מאות וששים לשטרות (1449) במדינת חמת דעל נהר מרוז, וכתב העבד הצעיר הדל אליה בר ישועה בר חלפון החזן".³³

גם בסוריה, כבעיראק ובמצרים ובקהילות צפון אפריקה, התקשו המלמדים והלומדים בלשון תרגומו של רס"ג והחלו לתרגם מחדש את המקרא בכלל והתורה בפרט. ברם גם הם לא ויתרו על תרגום רס"ג כליל ומשקע בולט וניכר ממנו נמצא

"התחלתי לכתוב הספרים האלו פסוק שלם מן שנת התץ עד שנת יפרח בימיו צדיק ורוב שלום עד בלי ירח שנת התצז ליצירה וגמרתו אותם החמשה ספרים פסוק שלם. וטעיתי בשתי שנים ולא כתבתי אותם שבע שנים". הוא כותב שתרגום ספריו במשך שבע שנים, משנת ת"ץ (1730) עד שנת תצ"ז (1737), כשהבחין בטעותו העיר בסוף הערת תיקון למה שכתב בהקדמה שהעבודה נמשכה חמש שנים.

מה עלה בגורלו של תרגום זה? האם נשתמר עד לימינו? כאמור, מצאתי את ההקדמה בתוך כתב יד של תרגום לתנ"ך המכיל רק את תרגום נביאים אחרונים בלא ההפטרות ובכל מקום שהגיע לפרקי ההפטרות ציין "הפטרה חצרה (= חסרה)". יש לציין שתרגום נביאים אחרונים כתוב באותה כתיבת-היד שההקדמה כתובה בה. מה היה גורלם של יתר התרגומים? תרגום התורה, תרגום נביאים ראשונים ותרגום הכתובים? אשר לתרגום הכתובים אין לי ספק שעלה בידי לאתר את כתב היד שבקולופון שלו כתובים משפטים הזהים מלה במלה למה שכתוב בהקדמה הנ"ל. יתר על כן, בקולופון צויינה שנת כתיבתו כשנת תצ"ז היא השנה שבה סיים חביב ענתבי את תרגומו. ולא זו אף זו, הקולופון והשנה חוזרים ונשנים בסופי הספרים. זאת ועוד: בכתב יד זה נאמר במפורש שהתרגום נכתב בחלב.³¹

נראה לי שכתב היד שתואר לעיל כתרגום ד, הוא כתב היד של תרגום התורה שתרגם ענתבי. כתיבת-היד זהה לזו שבכתב היד הכולל את ההקדמה ונביאים אחרונים.

אשר לנביאים ראשונים אומנם איתרתי כתב יד של תרגום לנביאים ראשונים שלם, אך לא חסרים בו כצפוי פרקי ההפטרות, למרות שעל פי הכתב הוא קרוב ליתר חלקי התנ"ך הנ"ל. מכל מקום אפשר שהוא העתק מתרגום ענתבי לנביאים ראשונים שנוספו עליו ההפטרות. על כל זה אדון בפרוטרוט במקום אחר.

זה הוא התרגום הקדום ביותר לתנ"ך, השלם פחות או יותר, הידוע לנו שנכתב בחלב שבסוריה. כל כתבי-היד האחרים של תרגומים נוספים נכתבו בתקופה מאוחרת. גם אלה שיצאו לאור בדפוס הם מסוף המאה התשע-עשרה ואילך. האם יש קשר בין תרגומו של חביב ענתבי והתרגומים האנונימיים ותרגומי הרב מאיר ששון? והאם יש קשר בין תרגומים אלה שבכתב לתרגום שבפי יהודי חלב ושחלק ממנו הוקלט?

נראה לי שאין הבדלים בולטים בין התרגומים למקרא בכתבי-היד השונים, ואף ההבדלים שבין כתבי-היד ובין הדפוסים וההקלטות מועטים ביותר. על כן אפשר שמדובר בתרגום מסוים שנתקדש בקרב יהודי סוריה והפך לתרגום המסורתי. נראה לי שמחקר נוסף יאשר השערה זו. בשעריו של כתב היד המכיל את ההקדמה ואת תרגום נביאים אחרונים של חביב ענתבי יש רישומים שונים של מלמדים שונים מזמנים שונים שכתב יד זה היה ברשותם וממנו למדו ולימדו את

32. ראה גיל 1997, טקסט 6, שורות 14-17, ב: 5.

33. ראה נויבאוור 1886.

31. ראה לעת עתה אבישור 1994, עמ' 24-27.

התרגום הערבי הוא תרגום של מילה במילה לתרגום אונקלוס. את תלותו של תרגום התורה מחלב בתרגום אונקלוס הראיתי בצורה מלאה ועקבית בכל הסטיות שסטה המתרגם מן התרגום המילולי של המקור במסגרת ההערות שהעירותי. כאן אסכם בקצרה את תלותו של המתרגם בתרגום אונקלוס בשני נושאים: תרגום מילולי של תרגום אונקלוס והרחקת ההגשמה.

תרגום ערבי מילולי לתרגום אונקלוס (ת"א) להלן עשר דוגמאות מתרגומנו לתורה (א) המלמדות בעליל שהמתרגם תרגם לא את המקור העברי אלא את תרגום אונקלוס, ונוסיף עליהן ארבע דוגמאות מובהקות מתרגום ב:

1. ימים או עשור (בר' כד 55)
ת"א: עידן בעידן או עסרא ירחין
א: סניה או עשר שהור
2. ותלד על ברכי (בר' ל 3)
ת"א: ותליד ואנא ארבי
א: ותולד ואנא ארבי
3. לא ירים איש את ידו ואת רגלו (בר' מא 44)
ת"א: לא ירים גבר ית ידיה למיחד זין וית רגליה למרכב על סוסיא
א: לם ירפע רגול אלא ידו לימסיך צלאח ואלא רגלו לירכאב כיל
4. רעה אבן ישראל (בר' מט 24)
ת"א: זן אבהן ובנין זרעא דישראל
א: מקוויית נסל ישראל
ב: מיקוויית אבאת ובנין ישראל
5. חתן דמים אתה לי (שמ' ד 25)
ת"א: בדמא דמהולתא הדין אתיהיב חתנא לנא
א: אין פי סבאב דם טהור הדא אנעטא עריסי לי
6. חתן דמים למולת (שם 26)
ת"א: אלולי דמא דמהולתא הדין אתחייב חתנא קטול
א: לומא יכון דם טהור הדא אלתזים עריס ללקתל
7. אם זרחה עליו השמש (שמ' כב 2)
ת"א: אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי
א: אנכאן עין שהוד וקעית עאליה
8. לא תבשל גדי בחלב אמו (שמ' כג 19)
ת"א: לא תיכלון בשר בחלב
א: לם תטבוך זפר מע לבאן
9. מולדת בית או מולדת חוץ (ויק' יח 9)
ת"א: דילידא מן אבוך מן איתא אוחרי או מן אימך מן גבר אוחרן
א: מוולודה מן אבוך מן אמרא אכרא או מוולודה מן אימך מן רגול אכיר
10. וכפר אדמתו עמו (דב' לב 43)
ת"א: ויכפר על ארעיה ועל עמיה
א: ויגפיר על ארצו ועלא קומו

בתרגומים המאוחרים שנעשו בסוריה. המשקע כולל שימוש במונחיו הפולחניים והדתיים, כמו: כהן – אימאם, עולה – צעידה, אהל מועד – כיבא אלמחצר ועוד ועוד (ראה בפירוט בדיון על "כתב יד יהודה"). כמו כן באים בתרגומיהם חלק מתרגומי השמות הגיאוגרפיים שבתרגום רס"ג (כמו גלעד – גרש, בשן – בתנאן, אשור – מוצל, בבל – בגדאד), וכן הרבה שמות מתחום הריאליה³⁴ (כגון תרגומי שמות אבני החושן)³⁵, שמות בעלי חיים וצמחים. ביחוד ניכרת השפעת תרגום התורה לרס"ג בתרגום ד, ופחות בתרגומים א.ב. בעל רשימת "המילים החמורות", (ג), הביא מתרגום רס"ג ואף הזכירו במפורש. הבאתי את ההשוואות לתרגום רס"ג בהערות בצייני כשבכתובים בולטים ומיוחדים הלכו בעקבות רס"ג או לא.

ב. הזיקה לתרגום אונקלוס

הזיקה לתרגומים הארמיים בכלל ולתרגום אונקלוס בפרט אופיינית לכל התרגומים בערבית היהודית, אם קדומה ואם מאוחרת, בכל קהילות יהודי המזרח ובכל קהילות יהודי צפון אפריקה.³⁶ ראשון לנזקקים לתרגום אונקלוס בתרגומו לתורה הוא רס"ג והשפעת תרגום אונקלוס על תרגום רס"ג ניכרת בפרטים שונים³⁷ (גם מתרגמי נביאים ראשונים ונביאים אחרונים הושפעו בצורה נכרת ובולטת מתרגום יונתן לנביאים³⁸), גם השרחים החדשים שנעשו בצפון-אפריקה יש בהם זיקה לתרגום אונקלוס, כפי שהראה בראשון³⁹ גם תרגומי התורה של יהודי חלב נזקקו רבות לתרגום אונקלוס, ויתכן גם לתרגומים ארמיים אחרים, תרגומי ארץ ישראל (התרגום המיוחס ליונתן והתרגום הניאופיטי).⁴⁰ ההשפעה ניכרת בראש ובראשונה בהרחקת ההגשמה, שכן מתרגמי התורה בני חלב אימצו את כל הדרכים שהשתמשו בהם בתרגומים הארמיים להרחקת ההגשמה. ברם, לא רק בנושא זה, אלא גם בנושאים אחרים, הלכו בעקבות תרגום אונקלוס, ותרגומו על פיו שמות מקומות, ובמיוחד בכתובים קשים לביאור תרגומו את תרגום אונקלוס לערבית. לעתים קרובות

34. על משקעים מתרגומי רס"ג בתרגומים קדומים, ראה אבישור 1995, אבישור 1998. על משקעים מתרגום רס"ג בשרח של צפון אפריקה, ראה בראשור 1998, עמ' 45-56. על עיבודים של תרגומי רס"ג, ראה אבישור 1991, עמ' 181-202 (במאמר זה הכללתי את כתב יד יהודה של בית הספרים הלאומי בירושלים בעיבודים של תרגום רס"ג. עתה לאחר בדיקה מפורטת ומדוקדקת נראה לי שאין התרגום עיבוד של תרגום רס"ג אלא תרגום שיש בו משקע משל תרגום רס"ג וזה בשל קרבתו לתרגומים החדשים. ראה במפורט בתיאור כתב היד הנ"ל).
35. ראה אבישור 1998, עמ' 139-141.
36. על תרגום אונקלוס ראה מלמד 1975, עמ' 150-174; קומלוש 1973, עמ' 103-119.
37. על השפעת אונקלוס על רס"ג ראה דירנבורג 1893; על ההבדלים בין תרגום רס"ג לתרגום אונקלוס ראה צוקר 1959 במפתח, ובמיוחד, עמ' 266-267.
38. על זיקתו של תרגום נביאים ראשונים לתרגום הארמי, לתרגום יונתן, ראה אבישור 1995, עמ' 27-29. על זיקתו של תרגום נביאים אחרונים לתרגום יונתן, ראה אבישור 1998, עמ' 33-34.
39. ראה בראשור 1998, עמ' 27-29.
40. ראה גינזבורג 1901, וראה תרגום ניאופיטי.

"השרח החלבי" לתורה

3. רוח אלהים (בר' מא 38): אלהם נבווית אלרב – רוח נבואת אלהים
4. מטה האלהים (שמ' ד 20): עציית עוגיבאת אלרב – מטה נפלאות ה'
5. בהר האלהים (שמ' ד 27): פי גבל אלמתגלי אלרב – בהר שמתגלה האלהים
6. בית ה' (שמ' לד 25): בית מקדס אללה – בית מקדש ה'.
(ד) לעתים יש הבדלה בין המושגים המיוחסים לישראל ולאמונתו לבין אותם מושגים בזיקה לעמים אחרים, כגון:
 1. אלהי אברהם ואלהי נחור (בר' לא 53): אילאה אברהם ומעבוד נחור – אלוהי אברהם ואליל נחור
 - את "כהן" בזיקה לדת ישראל תרגם א "כאדם"; תרגום ד: אימאם, כתרגום רס"ג, אך בזיקה לכהנים של עמים אחרים תרגם תרגומו בשמות אחרים:
 2. כהן און (בר' מא 45): כביר און⁴¹ – גדול און, כתרגום אונקלוס
 3. אדמת הכהנים (בר' מז 22): ליקסוס – כשם כמרי הנוצרים⁴²
 4. ולכהן מדין (שמ' ב 16; ג 1; יח 1): ולכביר מדין – ולגדול מדין, כתרגום אונקלוס.⁴³

ג. הזיקה לפרשנים המסורתיים

הזיקה לפרשנים המסורתיים לתנ"ך בולטת בקרב יהודי חלב. כאמור לעיל, בהקדמתו של חביב ענתבי לתרגומו לתנ"ך הדגיש את חשיבותם של שני המפרשים הגדולים, רש"י ורד"ק, שהשתית עליהם את תרגומו, ואמנם הדבר ניכר ובולט לא רק בתרגומו של חביב ענתבי אלא גם בתרגומים אחרים. גם הרב מאיר ששון, שתרגם את רוב ספרי הכתובים (ראה לעיל), ציין ששני מפרשים אלה השפיעו עליו בתרגומו.⁴⁴ יתר על כן, הוא הביא את פירושיהם בשמם כפירוש חלופי לפירושים אחרים. מתרגמו לתורה הביא לעתים את פירושי רש"י אם מילה במילה ואם בתמצית. במיוחד הגדיל לעשות בעל "מילים חמורות" (ג), שתרגם הרבה פעמים את תרגום רש"י והביאו גם בעברית. בפירושי הרד"ק השתמשו המתרגמים ובעל "מילים חמורות" ציטט אותו לעתים בשמו, ואף הזכיר את אביו פעמים אחדות בשמו, הריק"ם (ראה לעיל), כשם שעשה חביב ענתבי בהקדמתו. גם דברי מפרשים אחרים משוקעים בתרגום התורה, אלא רק בעל "מילים חמורות" הביאם בשמם, כמו ר' יונה, הוא ר' יונה אבן ג'נאח ואת "בעל המצודות". בכל מה שהשתמשו מתרגמי התורה ומפרשיה מקרב יהודי חלב הבאנו בפרוטרוט בהערות לתרגום.

41. בדומה לשרח המערבי בצפון אפריקה, ראה בראש 1998, עמ' 28 ובמפתח.

42. ת"א: ארע כוסריא, וכן התרגום בשרח המערבי של צפון אפריקה, ראה שם.

43. ראה הערה 41.

44. ראה במיוחד בתרגומו לתהלים, ששון, תהלים.

- במיוחד הגדיל לעשות בתחום זה תרגום ב, שלא רק את הפסוקים האלה תרגם לפי אונקלוס, אלא גם פסוקים וכתובים נוספים, ונביא ממנו ארבע דוגמאות:
11. עלי קללתך בני (בר' כז 13)
ת"א: עלי אתאמר בנבואה דלא ייתון לוטיא עלך
ב: עלי אנקאל פיל נבוויה לס יגו עליך לענת
12. והיה כאשר תריד (בר' כז 40)
ת"א: ויהי כד יעברון בנוהין על פתגמי אוריתא
ב: ויכון כאלדי יעדו ביניני מן כלם אלשריעא
13. התחת אלהים אנכי (בר' ל 2)
ת"א: המני את בעיא הלא מן קדם ה' תבען
ב: אינכאן מיני אינתי טאליביה הוולא מן קידם אלרב איטלבי
14. כי דם עבדיו יקם (דב' לב 43)
ת"א: ארי פורענות עבדוהי צדיקיא מתפרע
ב: אין נקמית דם עבדו אלצאלחין יסתנקם

הרחקת ההגשמה

הרחקת ההגשמה היא אחד הקווים המאפיינים את התרגומים של יהודי חלב ובכללם את תרגומו לתורה. ההולך בעקיבות אחרי תרגום אונקלוס, שכידוע הרחקת ההגשמה היא אחד ממאפייניו הבולטים, וראוי לציין שמה שנאמר על תרגום אונקלוס בנושא זה שריר וקיים ומתורגם בשרח התורה של יהודי חלב, כגון: "במימרא", "בשכינתא", "יקרא", "דחלא", מתורגמים בערבית יהודית חלבית: "פיקול", "סכינה", "אווקאר", "טאעה" וכדומה. המלה "קדם" הארמית הבאה לפני שם ה' מופיעה בצורתה הערבית מאות פעמים בתרגומו, כמו "מזבח לה" (בר' יג 18) – מדבח קידם אללה. הפעלים "קרא" ו"צעק" בזיקה לה' מתורגמים: "וצלא קדם" (והתפלל לפני). "שם" ה' תורגם כ"סכינה" וכ"נור".

- א) איברי גוף הנזכרים בזיקה לה' תורגמו בהרחקת ההגשמה:
1. פני (דב' לב 20): סכינתי – שכינתי
 2. רגליו (שמ' כד 10): כורסי ערשו – כסא מלכותו
 3. אצבע אלהים (שמ' ח 15; דב' ט 10): קודרית אללה – יכולת, גבורת אלהים. את ביטוי זה ת"א: באצבעא דה'
4. כפי (שמ' לג 22): סכינתי – שכינתי
 5. באזני (במ' יא 1): קידאם אללה – לפני ה'.
- ב) פעלי תנועה הנזכרים בזיקה לה' תורגמו כבאונקלוס, כגון:
1. ירד (כגון שמ' ט 11): ואתגלה – והתגלה
 2. ויבא אלהים (בר' לא 24; במ' כב 20): ואיגא קול מן קדאם אלרב – ובא דבר מלפני אלהים
 - ג) וכן ביטויים בזיקה לשם ה', כגון:
 1. אש ה' (במ' יא 1): נאר מן קדאם אללה – אש מלפני ה'
 2. לדרש אלהים (שמ' יח 15): לילתמיס עילם מן קדם אלרב – לדרש חכמה מלפני אלהים

(ערביאי). "גויים" (בר' יד 9) תרגם כ"שעוב" כשם שתרגם אונקלוס (דעממי). את "רפאים" (כמו שם 5) תרגם "גבאברה" (=גיבורים), בעקבות אונקלוס ורס"ג. לגבי "הכשית", התואר שניתן לצפורה אשת משה (במ' יב 1), תרגם בעקבות אונקלוס (שפירתא) ופירוש רש"י ל"חסניה" (=יפה). "עברי" תרגם בדרך כלל ל"יהודי" (כמו שמ' א 15). התרגומים הנוספים לתורה מחלב הוסיפו שמות על אלה, כגון "כפתרים": דמייאטיין (תרגום ג), כתרגום רס"ג, ו"רעמסס": עין אלשמס (תרגום ד). את "ארמי" (דב' כו 5) תרגמו "ארמני", "ארמלי".

שמות אנשים באים בדרך כלל כפי שהם במקור העברי, להוציא שמות אחדים שהובאו בצורות הערביות שלהם, כגון: "ישראל", בין כשם עם ובין כשם איש, תורגם "ישראל". "אברהם" נכתב "אברהים", אך גם כמקור העברי. "פרעה", נכתב כבערבית "פרעון", "משה" נכתב "מוסה" בדרך קבע.

11. הלשון הערבית היהודית של תרגום התורה

א. מאפיינים כלליים של לשון ה"שרח"
הלשון הערבית היהודית הכתובה של יהודי חלב, עדיין לא נחקרה. לעומת זאת הלשון הערבית היהודית המדוברת בחלב זכתה למחקר המתאר את הפונולוגיה והמורפולוגיה שלה.⁴⁷ תורת ההגה של העברית במסורת של יהודי חלב בקריאת המקרא והמשנה נחקרה.⁴⁸ הקורפוס של הערבית היהודית הכתובה בחלב ובמקצת גם בדמשק הוא גדול מאוד והוא כולל עשרות ספרים וכתבי יד מתקופה של יותר מארבע מאות שנים. קורפוס זה הכולל פרזה ושירה, ספרות מקורית וספרות מתורגמת, מצריך מחקר לשוני הכולל דקדוק, תחביר ומילון לערבית היהודית של סוריה.

השאלה המרכזית בנושא זה היא: האם הדיאלקט של הערבית היהודית הכתובה בסוריה זהה לדיאלקט שדובר ומדובר בפי יהודי סוריה, או שמא שונה הדיאלקט הספרותי שבו כתבו יהודי סוריה את ספרותם מן הדיאלקט המדובר, בדומה למה שנמצא בקרב יהודי עיראק?⁴⁹ או שמא יש בלשון השרח הסורי רק משקע קדום כדוגמת השרח של יהודי מרוקו.⁵⁰ ועוד נשאלה השאלה: האם לשון תרגומי המקרא בסוריה שונה מהלשון של היצירות הספרותיות האחרות? במילים אחרות: האם תרגומי התנ"ך כתובים דיאלקט במשלב גבוה מזה הנוהג בלשון של ספרות כתובה אחרת? או מן הלהג המדובר? לשון תרגומי התנ"ך של יהודי סוריה קרובה בעיקרה ללשון המדוברת בפייהם הרבה יותר

ד. תרגומי שמות מקומות ושמות אנשים⁴⁵

כידוע תרגומי התנ"ך בערבית היהודית שמימי הביניים ובראשם תרגום רס"ג, תרגמו את רוב שמות המקומות שבתנ"ך. לעומתם, התרגומים החדשים לתנ"ך בערבית היהודית מן המזרח, מיעטו בתרגומי שמות מקומות. רק מקומות מפורסמים שנתפרסמו שמותיהם בקרב יהודי המזרח והיו קרובים להם מבחינה גיאוגרפית נתנו שמותיהם תמורת השם העברי בתרגומיהם. גם תרגומי שמות מקומות שבתרגומים הארמיים, בתרגום רס"ג ובתרגומים אחרים בערבית היהודית שנעשו מפורסמים, באים בתרגומים אלה. בדרכים אלה נהגו לא רק המתרגמים את התורה לערבית היהודית מחלב, אלא גם המתרגמים מקרב יהודי עיראק ויהודי מצרים. כך למשל רובם המכריע של שבעים העמים שבבראשית י'⁴⁶ הביא מתרגמנו את שמותיהם בצורתם העברית ורק לשלושה שמות ניתן תרגום: שנער – בגדאד (וכן גם בבראשית יא 2, אך בבראשית יד 1 לא תרגם את שנער). אשור – מוצל, רחבת עיר – וצעת אלקרייה. שמות מקומות נוספים תורגמו בשרח של יהודי חלב, כמו דמשק – שאם (בר' יד 15). אחר שהשאיר המתרגם את השם העברי "צען" כתב לאחר מכן מעל השורה "תונס" (במ' יג 22), כתרגום אונקלוס (טנס). מארבעת שמות הנהרות היוצאים מעדן (בראשית ג) באים שלושה כבעברית: פישון, גיחון וחדקל, ורק הנהר פרת ניתרגם בשם "פרא", וכן נהג גם במקומות אחרים לגבי נהר פרת. ל"נהר הירדן" תרגם "שאט" [=נהר] (למשל בראשית יג 10), ואת "ארם נהרים" תרגם "ארם נהר אלפרא" (דברים כג 5).

במקצת שמות מקומות בארץ ישראל ההיסטורית שניתרגמו בתרגומים הארמיים ובתרגום רס"ג לערבית היהודית השתמש מתרגמנו בחלק מתרגומים אלה. כך למשל את "הבשן" תרגם "בתנאן", כמו שתרגם רס"ג (למשל במ' כא 35), ובתרגום חלבי אחר מצאנו "מתנאן", כפי שתרגם אונקלוס. "ים סוף" תורגם כ"בחר אלקנזום" (=אלקלזום) (כמו שמות טו 4). "כנרת" כ"בחר טבארייה" (=ים טבריה) ו"ים הערבה" (דב' ג 17; ד 49) תורגם "בחר גרבי" (=הים המערבי). את "מסה ומריבה" ואת "קברות התאוה" תרגם כמשמעם (למשל בדב' ט 22). את "אור כשדים" תרגם כ"מרג אלחיקול" [=עמק השדות] (כמו בבר' יא 28), כמו שתרגם את "עמק השדים" (שם, יד 3). את "די זהב" (דב' א 1) תרגם, בעקבות אונקלוס, כ"עיגיל דהב" (=עגל הזהב). **שמות העמים** באים כצורתם העברית להוציא שמות אחדים. "עמוני ומואבי" (דב' כג 4) תורגם בשמות מתקופתו: "כרדי ותרכמני" (=כורדי ותורכי). את "כתים" (במ' כד 24) כ"רומא", ו"ישמעאליים" (בר' לז 23) "ערביין", כאונקלוס

47. נבו 1992.

48. כץ 1981.

49. על ההבדל בין הדיאלקט הכתוב והמדובר בקרב יהודי עיראק ועל הדיאלקט הספרותי של יהודי עיראק בערבית הכתובה כולל השרח, ראה בלנק 1964; בלנק 1964א, עמ' 18-30; אך ראה אבישור 1986, עמ' 1-17.

50. על לשון השרח של יהודי מרוקו ראה בראשור 1988, עמ' 16-23, 45-56.

45. על תרגומי השמות המקראיים בתרגומים הארמיים, ראה קומלוש 1937, עמ' 217-229. על תרגומי שמות בתרגומים הערביים-יהודיים, בתרגום רס"ג ובתרגומים מאוחרים לו, ראה קאפח 1984, עמ' לא-לד; אבישור 1991, עמ' 191-192; אבישור 1995, עמ' 36-38; אבישור 1998, עמ' 18-20.

46. על שמות אלה בתרגום רס"ג, ראה קאפח 1984, עמ' לא-לד.

"השרח החלבי" לתורה

עתיקים שאחרי רס"ג, כמו בתרגום של נביאים אחרונים מן המאה השתי-עשרה ובתרגום של נביאים ראשונים מן המאה הארבע-עשרה.⁵² לעומת זאת לא מצאתיה בתרגומים מן העת החדשה של יתר קהילות המזרח וצפון-אפריקה, והיא ייחודית לעת עתה לתרגומי יהודי חלב. את "לשד השמן" (במ' יא 8) ו"צפיחית בדבש" (שמ' טז 31) תורגמו "קטאייף", כבתרגומו של רס"ג (וראה בפירוט בהערות לפסוקים אלה). את "ספיח" (ויק' כה 5) תרגמו "כלף", כתרגום רס"ג וכתרגומים קדומים אחרים,⁵³ וגם מונחים כמו "דרור", "יובל" (ויק' כה 10), תורגמו "עתק" "אטלאק", כתרגום רס"ג (ראה בפירוט בהערות לפסוק זה).

משקע לשוני מתרגום רס"ג, הנמצא בתרגומו, הוא שאילת תרגומי מונחים דתיים ופולחניים ואחרים, כמו המונחים: "אל שדי" (בר' יז 1) "כ"טאייק אלכאפי"; "עץ הדעת" (בר' ג 9) "כ"שגרה אלמערפה"; "תרומה" (שמ' כה 2) – "רפיעה" או "רפעה"; "תנופה" (ויק' כג 15) – "תחריכה"; "עולה" (ויק' א 3) "כ"סעידה" – "צעידה" ואף "גרה" (במ' יח 16) "כ"דאנק". אף כינוי ייחודי שהשתמש בו רס"ג לתרגום "יה" (שמ' טו 1), "אלאזלי", בא בתרגומו.⁵⁴ אף מונחים מקצועיים בתיאור הכנת המשכן מתורגמים כתרגום רס"ג, כמו "ותכלת וארגמן ותולעת שני" (שמ' כה 4 ועוד): "ואסמנגון (יש גם "סמאוי") וארגוואן וצבג קרמז". גם המונחים הקשורים ל"צרעת" (ויק' יג) תורגמו כ"רס"ג: "שאת או ספחת או בהרת" (פסוק 2): שאמיה או ערצא או בקעה; "שחין" (פסוק 18): קיריח (רס"ג קרח); "נתק" (פסוק 30): כלף; "שתי וערב" (פסוק 48): סידה או לחמה; "ממארת" (פסוק 51): מחקה (רס"ג מאחק) וראה בפירוט בהערות שלפסוקים אלה.

2. הכתיב הנוהג בשרחים

כאמור, הכתיב אינו אחיד וכוונתנו לא רק להבדלי כתיב בתרגומים השונים אלא גם הכתיב שבכל תרגום ותרגום. בתרגומו ניתן למצוא צורות אחדות של הכתיב בספר אחד, או בפרק אחד ובפסוק אחד. להלן דוגמאות אחדות: אויבכם, שנאיכם (ויק' כו 16-17): עדוינכום, עדוינכום, עדוונכום.

היונה (בר' ח 8, 9): חמאמיה, חממיה

אתה (בר' ג 11, 14): אינתא, אינתיה

שנה (בר' יא 12): סאניה, סניה

הצמידים (בר' כד 30, 47): סוויר, אסוויר

זקן (בר' כד 1, 7): כתייאריית, כתיירית (בשומר הדף)

נתק (ויק' יג 30, 31, 32): כלף, כלאף, כאלף

בעוף ובבהמה (בר' ח 17): פי טיר ופיל בהימיה

עוד (בר' ח 10): עאד, עד

מקרבת הערבית המדוברת של יהודי עיראק לערבית השרחים לתנ"ך אצלם. הקרבה בין הלשון הכתובה ובכלל זה לשון התרגום לזו המדוברת בפי יהודי סוריה בכלל ויהודי חלב בפרט באה לידי ביטוי בכל התחומים של הלשון, בדקדוק, בתחביר ובאוצר המילים. אך טבעי הדבר שבטקסט ספרותי כמו השרח יש שימוש במילים מיוחדות ונדירות, שיחד עם המשקע הלשוני מתרגום רס"ג משווים לערבית היהודית שבשרח של יהודי חלב לשון גבוהה במידה מסוימת, ואילו הכתיב ההמוני וחוסר העקביות שבו משווה ללשון השרח אופי של להגי המוני. בשרח של יהודי חלב תמצא לעתים ליד הצורות הכתובות כבמדוברת, גם את הצורות הספרותיות התקניות, אך מבחינת השכיחות יש עדיפות בשרחים אלה לצורות הכתובות כבמדוברת. לעיתים נמצאים בספר אחד או בפרק אחד ואף בפסוק אחד שתי צורות ואף שלוש צורות של כתיב למילה אחת. לעתים באה בתרגום אחד מילה מן הלשון הספרותית ובתרגום אחר במילה מן הלשון המדוברת. במילים אחרות, נראה לי שלשון השרח אינה משקפת כתיבה ערבית מופתית, לא של הערבית הספרותית ולא של הערבית היהודית הבינונית, ואף לא נראה לי שהמתרגמים שלטו בשפה הערבית הספרותית. המתרגם תרגם מילולית את הטקסט מעברית לערבית בלא לתת את הדעת על כללים תחביריים או דקדוקיים כלשהם. אינו מקפיד להבחין בין יחיד ורבים, בין זכר ונקבה, ואף בשימוש במילות חיבור ויחס. מצד אחר, פה ושם נראה שנשתמרו יסודות ספרותיים קדומים מתרגומים קדומים, כתרגום רס"ג, אך גם אלה לא בכל התרגומים. תרגום אחד משתמש ב"קאילן" (ב) והאחר ב"קאילא" (א) כתרגום "לאמר"; האחד ב"דאיימן" (ב) והאחר ב"דאיימא" (א) כתרגום "תמיד"⁵¹ מכל מקום קשה לדבר על דיאלקט ספרותי אחיד לערבית היהודית הכתובה והמשלב של הלשון הערבית שבשרח תלוי ברמתו הספרותית של המתרגם, בידיעת הערבית שלו ובספרים שהשתמש בהם. לעתים תמצא משקעי לשון מיוחדים שלא תמצא דוגמתם אלא בתרגום רס"ג, ואינך יודע אם הם שימשו בערבית היהודית המדוברת בחלב או לא. להלן נדון בקווים לשוניים אחדים האופייניים לתרגומי התורה של יהודי חלב בכלל ולתרגומו (א) בפרט.

1. משקעים מלשון רס"ג

לעיל דננו בהשפעת תרגום רס"ג לתורה על תרגום התורה של יהודי חלב בתחומים אחדים. כאן נתעכב על משקע לשוני מיוחד מלשון תרגום רס"ג שנשתקע בתרגום התורה של יהודי חלב.

המילה "פר" בתרגומי התורה של יהודי חלב מתורגמת "ר(א)תו" ו"פרים" "רתות" (בבמ' ז 15 ועוד). מילה מיוחדת זו המצויה בתרגום רס"ג (רתרתות) מזדמנת גם בתרגומים

51. הוא הדבר בשרחים שנכתבו על ידי יהודי עיראק.

52. ראה בלאו 1988, עמ' 102, 359; אבישור 1995, עמ' 40; אבישור 1998, עמ' 26.

53. ראה אבישור 1995, עמ' 332-331; אבישור 1998, עמ' 210-211.

54. על מונחים אלה כיחודיים לתרגום רס"ג, ראה רצהבי 1985; אבישור 1995, עמ' 40-41; אבישור 1998, עמ' 20-28.

3. זכר ונקבה

לעיתים אין התאמה בין חלקי הדיבר, וככל הנראה בהשפעת העברית, כמו:
 נגעים גדולים (בר' יב 17): בלוואת עצימין. "נגעים" תורגמה במלה הערבית בנקבה אך תירגם "גדולים" כזכר
 תהי מריבה (בר' יג 8): יכון כצומיה. "תהי" – זכר; "מריבה" – נקבה
 ויתן אתה (בר' מא 42): יגעל להא. "טבעת" – זכר, אך את הכינוי השאיר בנקבה
 משגה הוא (בר' מג 12): גלטה הוא. "משגה" – נקבה; "הוא" – זכר
 והמטה אשר נהפך (שמ' ז 15): לעציה אלדי נקלב. "מטה" – נקבה; "נהפך" – זכר
 ונסע אהל מועד (שמ' ב 17): וירחיל כימית מיעאד. "נסע" – זכר; "אהל" – נקבה
 שדה אחר (שמ' כב 4): חקליה אכיר. "שדה" – נקבה; "אחר" – זכר
 בא האות (דב' יג 3): ויגי אלאייה. "בא" – זכר; "אות" – נקבה
 הברית הזאת (דב' כט 13): אלאחד האדי. "הברית" – זכר; "הזאת" – נקבה
 בספר התורה הזה (דב' כט 20): פי אלשריעא האדא. "ספר" – נקבה; "הזה" – זכר

4. חילופי פונמות

בתרגומים שכיחים כתיבים המשקפים חילופי פונמות שיסודם במבנה הפונמי של הלהג המדובר.⁵⁵ כתב היד שביסוד מהדורתנו א, לא הקפיד בכתיב לעומת כתבי יד האחרים, ב רד, שהקפידו יותר והשתדלו לכתוב את המילים לרוב לפי גזרונו. אם אין בתרגומים הכתיב הנכון, כתבנו בהערות את הצורה התיקנית ליד הכתיב השגוי.

ב/פ

כידוע הפונמה פ אינה מצויה בערבית והיא נמצאת רק במילים שאולות. כך למשל חילופי ב/פ שכיחים במילה השאולה מפרסית לתרגום המילה בשמות כו 30 "פרכת": "ברדא", ואילו בפס' 33: "ברדא" ו"פרדא", בפס' 35: "פרדא", וכן גם בשמות לה 12: "פרדה" ו"ברדה".⁵⁶

ג/ש

עירה (בר' מט 11) תורגם כ"שחשו" = ב: גחשו עבריהם (שמ' לב 15) תורגם כ"שיהאתהון" = ב: ד: גהתהון גרה (ויק' יא 3) תורגם כ"מישתר" = מגתאר, כתרגום רס"ג: אלאגתראר

ד/ט

בהרבה מילים באה ט במקום ד בשל הגייתה ולעיתים מזדמנות שתי הצורות זו ליד זו.
 טכיה (בר' ז 2) = דכיה (באותו פסוק)
 ותטכו (בר' לה 2) = ותדכו
 תלדוך (שמ' כו 29) = תלטוך
 דריק (בר' טז 7) = טריקו (במ' כד 21)
 דריק (בר' לח 14) = טיריק (באותו פסוק)
 וכן להפך:
 טכיה (בר' ז 2), ובהמשך: דכיה (ז 8)

ד/צ

פיל קסצא (דב' יח 22) = ד: פיל קצאדיה
 קצורו (שמ' כז 3) = ב: ד: קדורו
 ויתקצם (דב' כ 2) = ב: ד: ויתקדם
 צפאצע (שמ' ז 27) = צפאדע
 סנצל (במ' כד 6) = סנדל

ד/ת

תאימן (שמ' כט 39) = ב: דאיימן, ד: דאיימא
 ענתו (בר' ח 8) = ב: ענדו
 עתות (בר' לז 28, ויק' ד 14) = ב: עתוד

ד/ז

אזניך (בר' כו 29) = אדינך!

ד/ת

לדאיית (בר' מט 20) = לדאייד

כ/ג

ויגדב (במ' כג 19) = ויכדב
 תגדבו (ויק' יט 1) = תכדבו

ל/ג

קנזום (שמ' ב 3; במ' כא 14 וכן תמיד) = ב: ד: קלזום

ל/ר

נזיר (דב' ט 12) = נזיל

ז/ס

חיתיריז (בר' לא 24 ועוד) = חתרס
 דרביז (שמ' כו 27) = דרביס

ס/צ, צ/ס

חילופים של ס/צ שכיחים בשני הכיוונים. לעתים אותה מילה מופיעה באותו ספר, באותו פרק ואף באותו פסוק בשני כתיבים, באחד בס' והשני בצ':⁵⁷
 צוית (בר' ט 22) בהמשך: סוית
 צגיע – סגיע (בר' י 5)
 וצעת – וסעת (בר' י 10)
 סיהר (בר' יט 12) צהירתו (שם 14)
 ותכסאמו (בר' כו 20) כצומיה, תכאצמו
 וצרקת (בר' לא 26) וסרקת (שם 27)

55. על הפונמות בערבית המדוברת בפי יהודי חלב, ראה נבו 1992, עמ' 1-42.

56. על הפונמה פ' בערבית המדוברת בחלב, ראה נבו 1992, עמ' 29. על הגיית פ' בקריאת המקרא והמשנה ראה כץ 1981, עמ' 3.

57. השווה אבישור 1988, עמ' 46.

"השרח החלבי" לתורה

ע/א, ה/ח

עהד – אחדי (בר' ט 1, יז 13 ועוד הרבה) = עהד.
הסיומות של כינויי הגוף השני והשלישי רבים בתרגומנו
הם: "הון" ו"כון"⁵⁸ להוציא פעם אחת "פיהום" (בר' מא 56),
ואילו בתרגום ב יש גם "הום" ו"כום". תרגומנו אפילו הרחיק
לכת בנושא זה ותרגם את שם המקום "פיתום" (שמ' יא 11)
כ"פיון" לעומת "פיום" של תרגום ב ואחרים.

5. תרגומים שגויים

תרגומנו הוא בעיקרו תרגום מילולי, כמו יתר התרגומים
המסורתיים בערבית היהודית בקהילות המזרח וצפון אפריקה,
עוקב אחרי הטקסט העברי. כאמור לעיל, הוא תרגום עוקב עד
כדי כך שלעתים אף מתרגם ללא אבחנות בין זכר לנקבה בשל
הליכתו בעקבות המקור העברי. לעתים יש תרגומים המגלים
חוסר הבנת הכתוב, כמו "לנפש חיה" (בר' א 20) – "נפש
וחשיה" (מ"חיה" ולא מ"חיי"); "והנחש היה ערום" (ג 1) –
"ואל חנש כאן עריאן" ("עירום"); "בזעת אפיק" (בר' ג 19) –
"פי ערק גצבך" ("זעמך").

6. תרגומים לפי הלשון הערבית

פה ושם לעתים חורג המתרגם מתרגומו המילולי, ומתרגם גם
לפי השפה הערבית, כמו:
ותדד שנתי מעיני (בר' לא 40) – וטרית נומתי מן עיני
אתנהלה לאטי (בר' לג 14) – אתמשה עלא מהלי
ושבע ימים (בר' לה 29) – ושבעאן עימיר
דם ענבים (בר' מט 11) – מאיית אלעיניב
אבנים (שמ' א 16) – כירסי אלטלאק.⁵⁹

ב. על היסודות העבריים

יסודות עבריים בתרגומי התורה לערבית היהודית הם מועטים
ונדירים ובהרבה פחות ממה שמצוי ומשולב בלשון הדיבור של
אותה קהילה. תופעה זו יסודה בתרגום רס"ג לתורה שיש בו
לרוב מילים עבריות שנכנסו גם לערבית בכלל (כמו "כרובין",
"תנין"). עיבודי תרגום רס"ג לתורה שנעשו כעבור מאות שנים
פרצו את הגבולות האלה והכניסו לתרגומי התורה מונחי
יהדות שלא ניתן להמירם בלשון אחרת או שלא ניתן למצא
להם מילים שוות ערך, כמו "אורים ותומים", "עזאזל" וכו'.⁶⁰
בתרגומים החדשים לערבית היהודית שיש בהם יותר יסודות
להגיים ומשקפים במידת מה גם את הלשון המדוברת גדל
השימוש ביסודות העבריים אלא שלכדי זהות לשון התרגומים
עם הלשון המדוברת לא הגיע. העקרון של התרגום דומיננטי
בשעת התרגום שאינו מאפשר למרכיב העברי לבלוט, שכן
אז המתרגם לא עשה מלאכתו נאמנה בתרגום. כאמור, רק

58. בדומה ללהג המדובר, ראה נבו 1992, עמ' 109.

59. השווה אבישור 1988, עמ' 46.

60. ראה בפירוט אבישור 1991, עמ' 192-194.

ספווית תנור (שמ' ט 8) צפווית אלתנור (שם 10)

סנדוק, צנדוק (שמ' כה 14)

צמיד (שמ' כט 40) סמיד (בהרבה מקומות)

אלציריג (שמ' ל 7) אלסריג (שם 8)

ספרה – רגיל, אך גם ציפרה (שמ' לא 8)

סכינא (שמ' לג 23 ועוד) – צכינה (שם 22)

ציטיר (שמ' לט 10-13) – סיטיר (שם 13)

גרסאת – גרצאת (באותו פסוק שמ' לט 25)

סיבילי (במ' כא 17) – ציבילי (שם 11)

סאר – יציר (דב' כח 63)

ע/ח

וידחבלו – וידעבלו (בר' כט 3, 8, 10)

ע/א

עליש – אליש (הרבה פעמים)

צ/ד

דרב (במ' יא 33) = בד: צרב

תבגוד (ויק' יט 17) = תבגוץ

חידית (ויק' יב 12) = גד: חוצית

וודע (שמ' יח 27) = ווצע

לחדא (שמ' לג 5) = לחצא

דפרתין (שמ' לט 17, 18) = צפר (שמ' לט 5)

כדרית (במ' כב 4) = כצרית

צ/ט

תיטגיע (ויק' יט 19) = תיצאגע

חוט (שמ' ל 18) = חוץ, כתרגום רס"ג: חוצא

מטליפה (ויק' יא 3, 4) = מצליפה (מטליפה)

צ/ת

ותיגירית (ויק' כ 23) = וצגרת

ת/ת

סלוד (שמ' ג 5) = בג: איסלות

מעבודד (שמ' יב 12) = ב: מעבודת

ת/ט

עטיטהא (בר' כג 11) = עטיטהא

אסטיקי (בר' כד 42) = אסטיקי

וסטקאת (שם 44) = וסטקאת

וסטיקו (שמ' ב 16) = אך בהמשך: סטיקו, סתקא (שם 19)

רבטיט (במ' ל 5) = רבטית

צלטך (דב' ט 14) = צלתך

יש ובמלה אחת חלים שני חילופים של שתי אותיות:

כ/ג, צ/ד

רכץ – רגאד (בר' יד 18); וירגוד (שמ' יד 4); תרגדו (ויק' כו 8, 7);

ראגיד (שם 17); ורגד (במ' יא 17) = רכץ.

ק/ג, צ/ד

קדר – יגצר (בר' יג 6); גצרית (בר' ל 8) = קדר.

ג/כ, צ/ס

גסל – וכסלו (בר' יח 4); וכצלו (שמ' יט 10, 14 ועוד הרבה

מקומות) = גסל.

(= יושב בבית מדרשות), ושניהם בעקבות ת"א (משמש בית אולפנא), ובמיוחד בעקבות פירוש רש"י: זה פירש לבתי מדרשות וזה פירש לע"ז (לעבודה זרה). רס"ג הלך בעקבות ת"א ותרגם: "מקים פי אכביה אלעלוס" (= יושב באוהלי החכמה). המונח "מדרשות" מזדמן פעם נוספת בתרגומי התורה החלביים, בתרגום ב. בדב' לג 18 תורגם הכתוב: שמח זבולן בצאתך ויששכר באהליך – איפרח יא זבולון פי כירוגך ליל תיגארה ויששכר פי גילוסך פיל מדרשות (= שמח זבולון בצאתך למסחר ויששכר בשבתך במדרשות). גם כאן הלך המתרגם בעקבות פירוש רש"י. המונח "מדרשות" וביחיד "מדרש" הוא השם הנפוץ בלהגי הערבית היהודית בסוריה ובעיראק, ולא המונח "בית מדרש" וברבים "בתי מדרשות". בתרגום ערבי יהודי ממוצל תורגם הכתוב "מי יגור באהלך" (תה' טו 1): מן יסכן אבמדראשותך.⁶⁷

6. משיח – בתרגום הכתוב "עד כי יבא שילה" (בר' מט 10) בא בתרגומו "חיתא אין יגי אלמשיח" (= עד אשר יבוא המשיח), וכן תרגם ב. ג העיר: אלמשיח אלדי אלמולך אילו (= המשיח אשר השלטון לו). וכן הדבר בתרגומי התורה הבבליים לערבית,⁶⁸ וכולם בעקבות ת"א (עד דייתי משיחא דדיליה היא מלכותא), וכפירוש רש"י: מלך המשיח שהמלוכה שלו.

7. טמ"א – את הפעל "ונטמתם" (ויק' יא 43), תרגם בעל "מילים קשות": "ותיטאמאה". השימוש בפועל "טמא" שכח בערבית היהודית ואף מצאנו בתרגום ערבייהודי מעיראק לפסוק זה: "ותטמון".⁶⁹

8. תקע – את הפועל "תקע" בשופר או בחצוצרה (במ' י 6) תורגם: "ותתקעו", וכן בהמשך הפרק.⁷⁰

9. אורים ותומים – בדרך כלל תרגמו התרגומים מחלב את המונח "אורים ותומים" (שמ' כח 30; ויק' ח 8; במ' כז 21) לערבית: "אלאנואר ואלכמאל", הזהה באחד המרכיבים לתרגום רס"ג: "אלאנואר ואלצחאיח". אולם בדב' לג 11 תרגומו לא תרגם את המונח העברי והביאו בצורה המופיעה בשמות, ויקרא ובמדבר ללא כינויי הגוף, "תומים ואורים". לעומת זאת התרגומים ב ד השתמשו באותם התרגומים הערביים שהופיעו בספרי שמות ויקרא. בתרגומי יהודי עיראק תרגמו בחלק מן העיבודים לתרגום רס"ג כרס"ג, ובחלק מהם השאירו את השמות העבריים, כגון בעיבוד מהמאה השבע-עשרה "אל אורים ואל תומים" (לשמ' כח 30), וכן בעיבוד מן המאה השמונה-עשרה (לאותו מקום),⁷¹ וכן הוא גם בתרגומים החדשים לתורה.⁷²

היכן שהיסוד העברי חזק ומושרש ומשמש בלשון המתרגמים ואין לו תחליף בלשון הערבית השתמשו במילה העברית בתרגום התורה.⁶¹

בתרגום התורה של יהודי חלב נמצאים יסודות עבריים בכמות דומה לקהילה יהודית אחרת מצפון-אפריקה שהיסודות העבריים נבדקו בשרח שלה.⁶² קבוצת מילים עבריות באה בתפקיד מיוחד בשרח והוא לתרגם מילים עבריות אחרות. המילים המתרגמות הן שכיחות בלהג הערבי יהודי המדובר ומשולבות בו ולעתים עד ללא הכר את מקורן.

1. תפילין – המילה "טוטפות" תורגמה בשלוש היקרותיה בתורה (שמ' יג 16, דב 81, יא 18) "תפילין", בתרגומו וכן בתרגומים ב ד. ג נתן שני תרגומים: תפילין, עצאביה. "עצאביה" היא צעיף ראש, כפירוש השם "טוטפת" במשנה. רס"ג תרגם: אלמנשורא, שככל הנראה בהסתמך על המשנה. אלסוסאני תרגם "לטשאת" ובביאור שלו הסביר שזהו סוג של "עצאייב".⁶³ וכן גם יהודי עיראק תרגמו "תפילין",⁶⁴ וצפון-אפריקה,⁶⁵ כולם בעקבות ת"א.

2. דיין – השם "אלהים" בהקשר לחוקי התורה תורגם בתרגומו ביחיד: "דיין" וברבים: "דיינים", וכן תרגמו שני התרגומים האחרים (ב ד) כולם בעקבות ת"א: האלהים (שמ' כא 6) – דיינין האלהים (שמ' כב 7) – דייאנין אלהים (שמ' כב 22) – דיין גם המילה "פלילים" בהקשר לחוק תורגמה כך: בפלילים (שמ' כא 22) – דיינין

3. שדין – את המילה העברית "לשעירם" (ויק' יז 7) תורגמה בתרגומו במילה עברית אחרת, "לשדין", וכן תרגמו שני התרגומים האחרים (ב ד).

באותה מילה תרגם תרגומו גם את המילה העברית "לשדים" שבדברים (לב 17). לעומת זאת שני התרגומים האחרים (ב ד) תרגמו לערבית "לל שייאטין". התרגום ל"מילים חמורות" (ג) הביא שלושה תרגומים ערביים (ראה בביאור). ראוי לציין ש"שדין" היא הצורה שבתרגומים הארמיים.

4. ציציות – המילה "גדלים" (דב' כב 12) תורגמה בתרגומו "שראשיב", וכן ד. ג: צפאייר, אך ב: "ציציות".⁶⁶ גם מונחים או מושגים בתר מקראיים באים בתרגומים החופשיים למילים או לביטויים שבמקרא.

5. מדרשות, בתי-מדרשות – את הצירוף "יושב אהלים" (בר' כה 27) תרגם מתרגומו: "גאליס פי אלמדרשות" (= יושב במדרשות) ובדומה לו תרגם ב: "גאליס פי בית אלמדרשות"

67. ראה אבישור 1992, עמ' 35.

68. ראה תורה תרכ"ה.

69. ראה תורה תרכ"ה.

70. על "תקע" בתרגומי תהלים מסוריה ראה אבישור 1992, עמ' 35. "תקע" בהוראת "תקע בחצוצרה" ר"מחא כף" נמצאת בערבית של ארץ ישראל, ראה בלאו 1996, עמ' 234.

71. ראה אבישור 1991, עמ' 194.

72. ראה למשל תורה תרכ"ה לשמ' כו 30, וראה בתרגומים מצפון אפריקה אצל בר אשר 1998, עמ' 192, 201, 204.

61. על היסוד העברי בשרח הסורי ראה הערותי באבישור 1992, עמ' 35, וכן אבישור – בדפוס.

62. על היסוד העברי בשרח המערבי ראה בראשר 1998, עמ' 173-207.

63. ראה בפירוט אבישור 1991, עמ' 194.

64. בכתבי היד של התרגומים החדשים.

65. ראה בראשר 1998, במפתח.

66. על המלה "נדלים" בעברית, בארמית ובערבית ראה אבישור – בדפוס.

"השרח החלבי" לתורה

מתרגמנו את המילה "ישימון", אלא הביאה כבעברית, וכן עשו שני התרגומים האחרים מסוריה. לעומתם בעל "מילים חמורות" (ג) תרגם את השם לערבית "אלקפרה" (= השממה) בבמ' כא 20, ובבמ' כג 28 תרגם: "אלבר אלאקפאר" (= המדבר השומם). לעומת זאת בדב' לב 10: "ילל ישימון" כל שלושת התרגומים (א ב ג) תרגמו את "ישימון" כ"שממון", "שממה" ואף הגדיל להסביר ג את ישימון (ראה בפירוט בהערה לכתוב). האם הבינו המתרגמים את "ישימון" שבספר במדבר כשם מקום ולכן השאירו את השם העברי? יתכן, כי יש סיוע להנחה זו לא רק בתרגומם ל"ישימון" שבספר דברים, אלא גם בת"א, שבתרגומים אלה הולכים בעקבותיו, המתרגם במדבר "בית ישימון". לעומת זאת אפשר לטעון שלפנינו מרכיב עברי שכן מצאנו אותו, בתרגום תהלים ממוצל למילה "ישימון" (תה' סח 8; עח 40; קו 14; קז 4) שהעתיקה כצורתה.⁷⁷

יש מקרים שהמתרגם לא תרגם את המילה העברית אלא הביאה כצורתה העברית, או בשינוי קל בצורתה, ואינך יודע אם מדובר במרכיב עברי המושרש בלשון הדיבור הערבית, או שהמילה העברית הועתקה בהיסח הדעת ללא תרגום, או מחוסר יכולת לתרגם אותה לערבית, או אף משום שנדמה לו שהיא קיימת בערבית. כאלה הם המילים הבאות:

17. עכרתם (בר' לד 30) – עכרתו (יש שורש ערבי זהה)
18. עמו (שמ' א 9) – עמו
19. הייתי (שמ' ב 22) – הייתי
20. מתלקחת (שמ' ב 22) – מתלקחא
21. שור (שמ' לד 19) – שור
22. ונמצה דמו (ויק' א 15) – ונמצא דמו (יש שורש ערבי זהה)
23. נתק (ויק' יג 30, 40) – אלנתק. יתכן מ"נתק" העברי או "נתקא" הארמית
24. לג (ויק' יד 12) – לג (בגימל). בתרגום רס"ג "לג" בא בתרגום "לג". בערבית מציינת המילה כמות גדולה⁷⁸
25. והקטיר (ויק' א 15) – וקטר. בערבית רק "וקתר" וכן בתרגום רס"ג
26. חרחר (דב' כח 22) – חרחר מספר מילים אחרות ניתן לשייכן לקבוצה זו ונראה שהתרגום שלהן או העתקתן באו בשל היגררות אחרי העברית או בהשפעת העברית:
27. קציר (בר' ל 14) – קציר. אין בערבית "קציר" במשמעות זו
28. שריד (במ' כא 35) – סריד. אין בערבית מילה כזו. יש "שריד" (בש' ימנית) כתרגום ל"שריד" – ושניהם זהים בגזרונם אך אין בס'.

10. עזאזל – "עזאזל" המזדמנת ארבע פעמים בויקרא טז (פסוקים 8, 10, 26), לא תורגמה בתרגומי יהודי חלב, ובכלל זה תרגומנו, אלא באה כצורתה העברית, וכן נהגו תרגומים לתורה בעיראק ואלסוסאני, המביא את העברית כתרגום אלטרנטיבי.⁷³

11. האבות והידעונים – המונח "האבות והידעונים" הבא בתורה בידוע וברבים (ויק' יט 31; כ 6) ובלא ידוע וביחיד "אוב או ידעני" (ויק' כ 27), "אוב וידעני" (דב' יח 11) לא תרגם אותם מתרגמנו, אלא הביאם כצורתם העברית. לא כן עשו יתר התרגומים החלביים שקצתם הלכו בעקבות רס"ג וחלקם תרגמו תרגומים חדשים, ראה עליהם בפירוט בהערותינו למקומות הנ"ל ובמיוחד בהערותנו לויק' יט 31.

12. פסח – השם "פסח", אם כשם החג ואם כשם קרבן (ראה למשל שמ' יב 11, 21; במ' ט 2), לא תורגם, אלא הובא בעברית בתרגומנו, וכן נהגו גם התרגומים ב ד.

13. לויים – המילה "לויים" (למשל ויק' כה 32) מתורגמת בתרגומים החלביים בשלוש צורות. תרגום ב נתן את הצורה העברית: "לויים". תרגום ד נתן צורה ערבית לשם, היתה לצורה שבתרגום רס"ג: "לוואניין", ואילו תרגומנו השתמש בצורת כלאיים, בין הצורה העברית והצורה הערבית: "לאוויין".

14. סכינה – המילה "סכינה" כתרגום ערבייהודי למילה "שכינה" הוא מעשה ידי רס"ג.⁷⁴ מתרגמנו וכן כל המתרגמים של השרח הסורי מרבים להשתמש ב"סכינה" בתרגומיהם (כגון בשמ' כה 8): אחיל סכינתי, וראה להלן בפירוט בביאור במקומות הרבה.

15. פסל – ברוב ההיקריות שבתורה של "פסל" (כגון ויק' כו 1, וכן דב' ד 16, 23, 25; ה 8) תרגם מתרגמנו "פיסיל", וכן תרגם ד בכל אותם המקומות. ושאלה היא: האם זהו מרכיב עברי או שזאת מילה ערבית? יש לציין שרס"ג תרגם (בשמ' כ 4 ובדב' ד 16, 23, 25) "פסלא",⁷⁵ אלא שהכתיב "פיסיל" בערבית היהודית החלבית, ונדירותה של המילה בערבית שהביאה את רצהבי להגדיר את שימושו של רס"ג במילה זו כ"חידוש בשורש דומה", מלמדים שאכן מדובר במרכיב עברי. למעשה אין בערבית מילה מן "פסל" במשמע קרוב⁷⁶ ולכן סביר להניח שמדובר ביסוד עברי. אף יש לציין שהמשמעות של "פסל" בערבית מובאת במילון של דווי על פי רס"ג: יש לציין שבמקום אחד שכתוב "פסילהם" (דב' ז 25) תרגם: מעבודתהון, אצנאמהון. בשמ' כ 3 כתב המתרגם בהתחלה "פיסיל" ואח"כ העיר בסוף השורה "צנם" (תרגום בערבית ל"פסל").

16. ישימון – בכתוב במדבר כא 20, "ונשקפה על פני הישימון", ובכתוב בכג 28, "אשר מימין הישימון", לא תרגם

73. על "עזאזל" בתרגום רס"ג ובתרגומים ערביים-יהודיים שאחריו ראה אבישור 1991, עמ' 194.

74. ראה רצהבי 1985, עמ' 33.

75. ראה שם, עמ' 109.

76. ראה על המשמעויות השונות במילון מחיט אל מחיט, עמ' 690.

77. ראה אבישור 1991, עמ' 36.

78. ראה רצהבי 1985, עמ' 121.

הערביים היהודים שדיברו ומשם הגיעו גם לספרותם הכתובה בערבית היהודית.⁸⁰ לפיכך תמצא שבתרגומים הערביים של יהודי חלב שכיחים יסודות ארמיים הן מאלה המשותפים ללהג הערבי של חלב ליהודים וללא יהודים והן מאלה המיוחדים ללהג היהודי בלבד.

בין היסודות הארמיים המשוקעים בערבית המדוברת בחלב בולטים במיוחד שמות מתחומי החקלאות, הפאונה והפלורה.
1. חקליה – "שדה". בכל תרגומי יהודי סוריה, בכל מקום במקרא, תורגם "שדה" בשם הארמי "חקליה" והוא הדבר גם בפי לא יהודים, הן בסוריה והן בארץ ישראל.⁸¹ לעומת זאת לתרגום "שדה" בדרך כלל בעיראק ובמצרים, הן בלהגים הערביים יהודיים והן בלהגים הערביים הלא יהודים, משמשות מילים ערביות אחרות.

2. דליה – "גפן". מתורגם בערבית היהודית הסורית "דליה" (כמו למשל בר' מ 9) וכן הדבר בלהג הערבי שבארץ ישראל,⁸² אך לא כן הדבר בלהגים הערביים של עיראק ושל מצרים.

3. אלכזברה – "כזרע גד" (שמ' טז 31) מתורגם בתרגומנו "כיבזיר אלגזברה", ובתרגומים החלביים האחרים "כיבזיר אלכזברה" (בג), וכן הדבר בתרגום רס"ג: "בזר אלכסברה", היא המילה "כוסברתא" שבארמית.⁸³

4. אלכרסינה – "כסמת" (שמ' ט 32) מתורגמת בכל התרגומים: אלכרסינה.⁸⁴

5. כסח – "תזמר" (ויק' כה 3) בכל התרגומים: "תכסח", כבאוונקלוס (תכסח). זאת המילה היא ארמית, שכן "כסח" בערבית משמעו "לנקות", "לסלק", אך לא "לזמור".

6. נצב – "נטע" מתורגם בתרגומי התורה מסוריה כ"נצב" (למשל בר' ט 20, דב' ו 16) ויסודו בארמית⁸⁵ בלהגי עיראק ומצרים לא מצאנו פועל זה במשמעות זאת.

7. שפנין – "תורים" מתורגמים בתרגומים הערביים יהודים החל מתרגום רס"ג במילה הארמית "שפנין" (למשל ויק' א 14; ה 7, 11), כבאוונקלוס, השאולה מארמית לערבית.⁸⁶

8. מרעז – "עזים" (שמ' כה 4) תורגם "מרעז", וכן הוא התרגום אצל רס"ג ואף מילה זו שאולה מארמית.⁸⁷

מונחים ושמות מתחומים נוספים חדרו לערבית הסורית, כגון:
9. ניר – "על" תורגם בשרח החלבי הארמי ב"ניר" (ויק' כו 13; במ' יט 2 ועוד), וכן בשרחים שבלהגים הערביים האחרים.⁸⁸

29. סנה (שמ' ג) – סנה. בג ד תרגמו: עיליק. אין לדעת אם המתרגם הלך בעקבות תרגום רס"ג שתרגם "סנא" או נגרר אחר העברית.

30. מגרש (במ' לה 2 ועוד) – מגראש. הכתיב בג והיא כציון תנועה על דרך הערבית, אך אין מילה כזאת בערבית.

31. העשר (בר' לא 10) – אלעישיר. אין בערבית. אם זהו יסוד עברי יש להניח שנגזר מהמילה "עשיר" השכיחה בערבית היהודית ובכלל זו בערבית היהודית סורית. ב תרגם: דוליה.

32. עשב (בר' א 11; ב 5; שמ' ט 22, 25; דב' י 15 ועוד) – עיסיב. גם כאן אין לדעת בבירור אם מדובר ביסוד עברי שכיח בלשון הערבית היהודית הסורית או שאין כאן אלא היגררות אחר העברית, שכן לא מצאנו בערבית "עיסיב" אלא "עישיב" בלבד. בערבית הסורית, לפי ברתלמי, יש פעל ^casseb, ^yasseb במשמע 'לנכש עשבים'. לגבי שמות ציין שיש ^cessybe במשמע 'עשב רע' וציין שזה בא מן הסורית ^cesbā במשמע 'עשב רע' (ברתלמי 1935, עמ' 528).

יש שהשתמש המתרגם במילה בערבית הדומה למילה עברית למרות שבערבית משמעותה שונה, כגון:
33. ברד (שמ' ט 34) – ברד. בערבית משמעות "ברד" היא קור ולא גשם שקפא. אפילו "וימטר ה' ברד" (שם) תרגם מתרגמנו כ"ברד" בעברית ואין לדעת אם "ברד" שכאן הוא יסוד עברי או שיש כאן חידוש בשורש ערבי זהה.

ראוי לציין שמילים עבריות שרגילים שלא לתרגמן בשרחים מצפוף אפריקה וכן גם במידה מסויימת במזרח בקרב יהודי עיראק ומצרים כמו "יבם", "שעטנז", "שופר"⁷⁹ הם נתרגמו לערבית בשרחים של יהודי סוריה.

ג. על היסודות הארמיים
הארמית שימשה כלשון דיבור וכלשון כתיבה בסוריה, בבבל ובארץ ישראל למעלה מאלף וחמש מאות שנה, החל מן המאה השביעית לפני הספירה ועד למאות התשיעית והעשירית לספירה. הארמית נדחקה מארצות אלה עם הכיבוש הערבי באמצע המאה השביעית והערבית שפת הכובשים דחקה את אט את רגלי הארמית ובאה במקומה, הן כלשון דיבור, הן כלשון כתיבה. הארמית המשיכה בארצות אלה להיות שפת דיבור וכתיבה עד המאה העשירית, עד שנעלמה ברוב המקומות האלה ונשארה במקומות בודדים. כיוון שתהליך היעלמות הארמית נמשך זמן רב, היא השפיעה על הערבית, במיוחד על הערבית המדוברת ויסודות ארמיים ניכרים חדרו ללהגים הערביים. בלהגים הערביים הסוריים נשתמר משקע נכבד של הארמית ונראה לי שבלהגים היהודים המשקע גדול אף מזה שבלהגים המוסלמיים, כי נוסף ליסודות הארמיים שנשתקעו בערבית בסוריה בכל הלהגים היו ליהודים מונחים ומושגים ארמיים יהודיים שהמשיכו להתקיים בתוך הלהגים

79. ראה בראשור 1998, עמ' 173-197.

80. ראה בפירוט אבישור 1993, עמ' 24-1; אבישור 2001.
81. ראה פרנקל 1886, עמ' 129; ברתלמי 1935, עמ' 167; פריחה 1947, עמ' 36.
82. ראה פרנקל 1886, עמ' 134; ברתלמי 1935, עמ' 249; פריחה 1947, עמ' 50.
83. ראה פירוש הראב"ע על אתר.
84. ראה לענין זה גם אבישור 1998, עמ' 39.
85. ראה ברתלמי 1935, עמ' 829; פריחה 1947, עמ' 181.
86. ראה פרנקל 1886, עמ' 118; אבישור 1998, עמ' 25-26.
87. ראה פרנקל 1886, עמ' 43; רצהבי 1985, עמ' 27.
88. ראה פרנקל 1886, עמ' 131, 94; אבישור 1998, עמ' 25.

"השרח החלבי" לתורה

- שנשאלו מן הפרסית והתורכית, המשמשות בתרגום התורה של יהודי חלב:
1. **מכס** (במ' לא 28) – באג. מילה פרסית שמשמעה מס, מכס.⁹⁶
 2. **פרור** (במ' יא 8) – דיסית. מילה פרסית שמשמעה סיר בישול.⁹⁷
 3. **וויהם** (שמ' כו 32) – גנגאל. מילה פרסית שחדרה לרוב להגי הערבית.⁹⁸
 4. **פרוכת** (שמ' כו 31 ועוד) – פרדה, ברדה. מילה פרסית שחדרה גם לערבית של יהודי עיראק.⁹⁹
 5. **תחש** (שמ' כה 5; כו 14) – תאגיש, וכן בתרגומים הבלליים: דאגש, ואף בתרגום רס"ג: דארש.¹⁰⁰
 6. **סנורים** (בר' יט 11) – תבשכור. מילה פרסית שחדרה ללהג הערבי של יהודי עיראק (ראה בהערות לפסוק).
 7. **וכומז** (במ' לא 50) – בזוונד. כנראה "פסתבנד", מילה פרסית שמשמעה "צמיד".¹⁰¹
 8. **אלוף** (בר' לו) – סנגק. "מחוז" בתורכית, ראה בהערות לבראשית לו.
 9. **מעיל** (שמ' כח 4 ועוד) – כופתאן. מילה תורכית שחדרה לערבית.¹⁰²
 10. **מתנה** (שמ' כח 38, דב' י 9, יח 12) – בלשיש. תורכית, ראה בפירוט בהערות לפסוקים אלה.
 11. **מעקה** (דב' כב 8) – דראבזון. מילה פרסית ותורכית, ראה בפירוט בהערות לפסוק.
 12. **משעול** (במ' כב 24) – דהליז. בפרסית משמעה מסדרון.¹⁰³
 13. **גרה** (ויק' כז 25) – דאניק.¹⁰⁴
 14. **תכלת** (שמ' כה 4 ועוד) – אסמאנגון, ומקורה פרסית, כבתרגום רס"ג.¹⁰⁵

10. **תיה וביה** – הצירוף "תוהו ובוהו" (בר' א 2) מתורגם כ"תיה וביה" בדומה לתרגום הארמי המופיע בתרגום הארמי הניאופיטי לתורה שלנו ודומה לזה בתרגום הפשיטתא (תייה ובייה).⁸⁹
11. **כיתונייה** – "כתונת" (בר' ג 21; לו 3; שמ' לט 27) מתורגמת ב"כיתונייה", ומקורה בארמית.⁹⁰
12. **סכה** – "יתד" (שמ' כז 19) מתורגם כ"סכה", כבאונקלוס מילה ארמית שאולה בערבית.⁹¹
13. **פרק** – "ויצל" (בר' לא 9) תורגם בתרגומנו "ופרק", כפועל שכיח בארמית במשמע זה.
14. **באל** – "לב" (במ' כד 13) תורגם "באל", מילה ארמית שחדרה לערבית הן לעצמה והן בצירוף "סם באל" (שם לב).⁹²
15. **טלף** – "מפרסת פרסה" (ויק' יא 3) תורגם "אלמטלפי טלפא" בשלושת התרגומים לתורה של יהודי חלב, ורס"ג "מטלפה". לעומת זאת אונקלוס ל"פרסה" ול"שסע": "טלפא". דווי מביא "טלפה" בערבית במשמעות "יבלת", "תפיחה".⁹³
16. **גנז** – "ושפוני טמוני חול" (דב' לג 19) מתורגם (ב) "ומגנוזין ומטמורין פיל רמל". וכן "מחוקק ספון" (דב' לג 20) תורגם ב"בד: "מראסים מגנוז". המילים "מגנוזין" ו"מגנוז" כתובים באות גימ"ל, הגה שלא נמצא בערבית, וכתובן משקף עברית וארמית. הפועל "גנז", העברי והארמי, חדר ללהגים ערביים-יהודים אחדים, ללהג העיראקי וללהגים אחרים נוסף ללהג הסורי.⁹⁴
- נסיים במילה שלא ברור אם היא חדרה מהארמית או מהעברית:
17. **שורש** – "שורש" מופיעה בתרגומים בד כתרגום "שורש" העברי (דב' כט 17). לעומת זאת תרגומנו תרגם את הכתוב תרגום חופשי בעקבות אונקלוס. "שורש" מופיעה רק פעם זו בתורה. בכל הופעותיה נביאים ובכתובים באה תמורתה המילה "שורש" בתרגומים של יהודי סוריה. מילה זו חדרה בעיקר לערבית של ארץ ישראל ושל סוריה.⁹⁵

ד. מילים פרסיות ותורכיות

ללהגים הערביים במזרח התיכון חדרו יסודות ארמיים, פרסיים ותורכיים בשל השלטון הפרסי והתורכי על האוכלוסיה המקומית (על היסודות הארמיים בערבית היהודית הסורית ראה לעיל). כידוע, יש הרבה מילים משותפות לפרסית ולתורכית ולעתים קשה לדעת מניין הן חדרו לערבית הסורית, האם מן הפרסית או מן התורכית? הוא הדין לגבי הערבית העיראקית. להלן נביא דוגמאות של מילים

96. ראה ברתלמי 1935, עמ' 25.
97. ברתלמי 1935, עמ' 239, והמלה נמצאת בערבית של יהודי עיראק, ראה יונה-דג'ואן 1995, עמ' 89.
98. ראה אלמוצלי 1960, עמ' 64.
99. ראה שם, עמ' 30.
100. ראה חיים 1966, עמ' 455.
101. ראה גם בתרגום נביאים אחרונים, אבישור 1998, עמ' 23.
102. ראה נכלה 1960, עמ' 273.
103. על המלה בתרגומי התנ"ך ראה אבישור 1995, עמ' 44, אבישור 1998, עמ' 24. על המלה בספרות הגאונים ראה אפשטיין 1982, עמ' 111.
104. נמצאת בתרגום רס"ג ובתרגום נביאים אחרונים וכן במקורות ערביים, ראה אבישור 1998, עמ' 23.
105. ראה אבישור 1998, עמ' 23.

89. ראה בפירוט בהערות וכן אבישור 1998, עמ' 136-139.
90. ראה בפירוט אבישור 1989, עמ' 140-142.
91. ראה פרנקל 1886, עמ' 89; ברתלמי 1935, עמ' 349.
92. ראה בפירוט אבישור 1993, עמ' 17, וכן אבישור – בדפוס.
93. ראה דווי II, עמ' 56.
94. ראה בפירוט אבישור – בדפוס.
95. ראה בלאו 1996, עמ' 234.